
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

प्रपश्यतीत्यत्रमनुभावआर्षः ३० व्यंजितः प्रकटीकृतोंऽतः मध्येशरीरजोगर्भोयस्याः सा ३१ अवेत् अजानात् ३२ ३३ उभयतोर्मा-
तापित्रोः ३४ यंप्रासूतसविश्रवाइतिव्याख्यात इत्यर्थः ३५ शीलमुत्तमस्वभावः ३६ वैश्रवणः कुबेरः ३७ तत्तपसातस्यतपसामनोऽ

तृणबिंदोस्तुराजर्षेः कन्यातन्नाश्रृणोद्वचः विचचारमुनेरग्रेनिर्भयातंप्रपश्यती ३० बभूवपांडुरतनु
र्व्यंजितांतशरीरजा दृष्ट्वासादेहवैवर्ण्यंभीतापितरमन्वगात् ३१ तृणबिंदुश्चतांदृष्ट्वाराजर्षिरमितद्यु-
तिः ध्यात्वामुनिकृतंसर्वमवैद्विज्ञानचक्षुषा ३२ तांकन्यांमुनिवर्यायपुलस्त्यायददौपिता तांप्रगृह्याब्र
वीत्कन्यांबाढमित्येवसद्विजः ३३ शुश्रूषणपरांदृष्ट्वामुनिःप्रीतोब्रवीद्वचः दास्यामिपुत्रमेकंतेउभयो
र्वंशवर्धनम् ३४ ततःप्रासूतसापुत्रंपुलस्त्याल्लोकविश्रुतम् विश्रवाइतिविख्यातःपौलस्त्योब्रह्मवि
न्मुनिः ३५ तस्यशीलादिकंदृष्ट्वाभरद्वाजोमहामुनिः भार्यार्थंस्वांदुहितरंददौविश्रवसेमुदा ३६
तस्यांतुपुत्रःसंजज्ञेपौलस्त्योलोकसंमतः पितृतुल्योवैश्रवणोब्रह्मणाचानुमोदितः ३७ ददौतत्त
पसातुष्टोब्रह्मातस्मैवरंशुभम् मनोऽभिलषितंतस्यधनेशत्वमखंडितम् ३८ ततोलब्धवरःसोऽ
पिपितरंद्रष्टुमागतः पुष्पकेणधनाध्यक्षोब्रह्मदत्तेनभास्वता ३९ नमस्कृत्याथपितरंनिवेद्यतपसःफलम्
प्राहमेभगवान्ब्रह्मादत्वावरमनिंदितम् ४० निवासायनमेस्थानंदत्तवान्परमेश्वरः ब्रूहिमेनियतंस्थानंहिं
साय[illegible]नकस्यचित् ४१ विश्रवाअपितंप्राहलंकानामपुरीशुभा राक्षसानांनिवासायनिर्मिताविश्वकर्म
णा ४२ त्यक्त्वाविष्णुभयाद्दैत्याविविशुस्तेरसातलम् सापुरीदुःप्रधर्षान्यैर्मध्येसागरमास्थिता ४३
तत्रवासायगच्छत्वंनान्यैःसाधिष्ठितापुरा ४४ पित्रादिष्टस्त्वसौगत्वातांपुरींधनदोविशत् ४४ सतत्र
सुचिरंकालमुवासपितृसंमतः कस्यचित्त्वथकालस्यसुमालीनामराक्षसः ४५ रसातलान्मर्त्यलोकंच

भिलषितंधनेशत्वरूपंददौ ३८ ३९ प्राहपितरमितिकामवरंदत्वेत्यस्यस्थानंनदत्तवानित्यनेनान्वयः ४० हिंसापीडायत्रकस्यापिस्वास्यं
नास्तितादृशंवदेत्यर्थः ४१ ४२ अन्यैःरिपुभिःदुःप्रधर्षा ४३ पुरादैत्यानांरसातलप्रवेशोत्तरमितःप्रागित्यर्थः ४४ ४५

४६ ४७ ४८ गृह्यसेप्रार्थ्यसे क्वचित्तथैवपाठः ४९ ईदृशाइत्यस्यैवविवरणंधनदेनसमाइति ५० साआश्रममितिछेदः लज्जावशात्
मूलेरवनादि ५१ काकिंजातीया कन्याऽसिउतविवाहितासीतिप्रश्नः ५२ ५३ ५४ त्वत्तोऽप्येवंविधौसुतावित्यत्रकाकुः यस्तेपश्चिमः
पुत्रोभविष्यतिसमहामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ५५ तदेवाह महाभागवतइति रामभक्त्येत्यस्ययुक्तइतिशेषः एकस्मिन्तस्मिन्नेवतत्प

रसातलान्मर्त्यलोकंचचारपिशिताशनः गृहीत्वातनयांकन्यांसाक्षाद्देवीमिवश्रियम् ४६ अपश्यद्धनदंदेवं
चरंतंपुष्पकेणसः हितार्थंचिंतयामासराक्षसानांमहामनाः ४७ उवाचतनयांतत्रकेकसींनामनामतः व
त्सेविवाहकालस्तेयौवनंचातिवर्तते ४८ प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्त्वंनवरैर्गृह्यसेशुभे सात्वंवरयभद्रंतेमुनिं
ब्रह्मकुलोद्भवम् ४९ स्वयमेवततःपुत्राभविष्यंतिमहाबलाः ईदृशाःसर्वशोभाढ्याधनदेनसमाःशुभे ५०
तथेतिसाऽश्रमंगत्वामुनेरग्रेव्यवस्थिता लिखंतीभुवमग्रेणपादेनाधोमुखीस्थिता ५१ तामपृच्छन्मुनिः
कात्वंकन्याऽसिवरवर्णिनि साऽब्रवीत्प्रांजलिर्ब्रह्मन्ध्यानेनज्ञातुमर्हसि ५२ ततोध्यात्वामुनिःसर्वंज्ञा
त्वातांप्रत्यभाषत ज्ञातंतवाभिलषितंमत्तःपुत्रानभीप्ससि ५३ दारुणायांतुवेलायामागतासिसुमध्य
मे अतस्तेदारुणौपुत्रौराक्षसौसंभविष्यतः ५४ साऽब्रवीन्मुनिशार्दूलत्वत्तोऽप्येवंविधौसुतौ तामाह
पश्चिमोयस्तेभविष्यतिमहामतिः ५५ महाभागवतःश्रीमान्रामभक्त्यैकतत्परः इत्युक्तासातथाकाले-
सुषुवेदशकंधरम् ५६ रावणंविंशतिभुजंदशशीर्षंमहाभुजम् तद्रक्षोजातमात्रेणचचालचवसुंधरा
५७ बभूवुर्नाशहेतूनिनिमित्तान्यखिलान्यपि कुंभकर्णस्ततोजातोमहापर्वतसन्निभः ५८ ततःशूर्प
णखानामजातारावणसोदरी ततोबिभीषणोजातःशांतात्मासौम्यदर्शनः ५९ स्वाध्यायीनियताहारो
नित्यकर्मपरायणः कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माद्विजान्भक्षंस्तुष्टचेतसः ६०

रःसर्वदादत्तचित्तः ५६ तद्रक्षोजातमात्रेणतस्यरक्षसोजन्ममात्रेणेत्यर्थः ५७ नाशहेतूनिरक्षोवंशस्यलोकानांचेतिशेषः ५८
५९ स्वाध्यायीवेदाध्ययनवान् नित्यंकर्माग्निहोत्रादि तुष्टचेतसःअतिशांतानित्यर्थः भक्षयन्नित्यनेनान्वयः ६०

आमयोरोगः ६१ सकलांतरस्थंजानासि सर्वांतर्यामित्वात् तदेवस्फुटयति सर्वहृदिस्थितोहीत्यंतेनहियंतइत्यर्थौविज्ञानदृक्ज्ञवि
ज्ञानेनस्वरूपेणदृक्सर्वद्रष्टाअनेनचित्तादिकरणांतरनैरपेक्ष्यमुक्तम् अतएवसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टा नत्वहंमनुष्यः कुतोममेदृश्यत्वंत
त्राह त्वंलीलेति वस्तुतोनमनुष्यस्त्वमितिभावः स्वमहिमन्स्वमात्रज्ञेयमहिमन् अन्यैस्त्वन्महिमादुर्ज्ञेयइत्यर्थः मायागुणैः र
जआदिभिर्नाज्यसे नस्पृश्यसे एवंसर्वज्ञस्यतवाग्रेकथनंयद्यप्यनुचितंतथाऽपिभवतालीलार्थंप्रतिचोदितः प्रष्टोरक्षोद्भवंवस्या-
भिरक्षोद्भवमित्यत्रसंधिरार्षः ६२ ननुत्वंमामेवंकथंज्ञातवानसीत्यत्राह जानामीतिमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतएवंविशेषणंत्वांजाना
मि अनंतंदेशकालापरिछेद्यमक्षंराजत्वाभ्यांनाशोत्पत्तिराहित्यमुक्तम् सांसारिकान्प्रतिगूढंगुप्तंकृतंनिजरूपंयेनतं अथाऽपिस

भक्षयन्नृषिसंघांश्चविचचारातिदारुणः रावणोपिमहासत्वोलोकानांभयदायकः ववृधेलोकनाशाय
व्याधियोदेहिनामिव ६१ रामत्वंसकलांतरस्थमभितोजानासिविज्ञानदृक्साक्षीसर्वहृदिस्थितोहिपरमोनि
त्योदितोनिर्मलः त्वंलीलामनुजाकृतिःस्वमहिमन्मायागुणैर्नाज्यसेलीलार्थंप्रतिचोदितोऽद्यभवताव
स्याभिरक्षोद्भवं ६२ जानामिकेवलमचिंत्यमनंतशक्तिंचिन्मात्रमक्षरमजंविदितात्मतत्वम् त्वांरामगूढ
निजरूपमनुप्रवृत्तोमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतश्चरामि ६३ एवंवदंतमिनवंशपवित्रकीर्तिःकुंभोद्भवंरघुप-
तिःप्रहसन्बभाषे मायाश्रितंसकलमेतदनन्यकत्वान्मत्कीर्तनंजगतिपापहरंनिबोध ६४ इतिश्री
मदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

मनुप्रवृत्तः त्वत्प्रवृत्तिमार्गमनुप्र
वृत्तोंऽगीकृतप्रवृत्तिमार्गइहलोकेचरामि ६३ इनवंशेसूर्यवंशेपवित्राकीर्तिर्यस्यसः एतत्सकलमप्युदाहृतमंतर्यामित्वादिदंदृ
श्यमानंजगच्चमायाश्रितमेव तत्रहेतुरनन्यकत्वात्नविद्यतेऽन्यत्यस्यसोऽनन्यकस्तस्यभावस्तत्वंममतादृशत्वात् धर्मरहित-
त्वात् इतराधारत्वादेरप्यसंभवात्सर्वधर्मजालमपिगृह्यमाणंमायाश्रितमेवजानीहिइतिशेषः स्वावतारस्यमुख्यप्रयोजनमाह
मत्कीर्तनमिति कीर्तनद्वारापापहरणार्थमेवावतारइतिभावः ६४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थे
त्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

१ अथेति तत्रविश्रवसआश्रमेपितरंविश्रवसम् २ सामीप्यंगत्वा प्राप्य ३ ४ अचिरेणेतिच्छेदः ५ मांपश्यशिवेनचक्षुषेतिशेषः दुष्करंतपः कर्तुमित्यन्वयः ६ फलस्यवांछितस्यसिध्यर्थंसहानुजः कुंभकर्णबिभीषणसहितः स्वंस्वंनियमंस्वस्ववासनोद्भूतराजसता

श्रीमहादेवउवाच श्रीरामवचनंश्रुत्वापरमानंदनिर्भरः मुनिःप्रोवाचसदसिसर्वेषांतत्रशृण्वताम्
१ अथवित्तेश्वरोदेवस्तत्रकालेनकेनचित् प्रययौपुष्पकारूढःपितरंद्रष्टुमंजसा २ दृष्ट्वातंकैकसीतत्र-भ्राजमानंमहौजसा राक्षसीपुत्रसामीप्यंगत्वारावणमब्रवीत् ३ पुत्रपश्यधनाध्यक्षंज्वलंतंस्वेनतेजसा त्वमप्येवंयथाभूयास्तथायत्नंकुरुप्रभो ४ तच्छ्रुत्वारावणोरोषात्प्रतिज्ञामकरोद्द्रुतम् धनदेनसमोवाः पित्राधिकोवाःचिरेणतु ५ भविष्याम्यंबमांपश्यसंतापंत्यजसुव्रते इत्युक्त्वादुष्करंकर्तुंतपःसदशकंधरः ६ आगमत्फलसिद्ध्यर्थंगोकर्णंतुसहानुजः स्वंस्वंनियममास्थायभ्रातरस्तेतपोमहत् ७ आस्थिता दुष्करंघोरंसर्वलोकैकतापनम् दशवर्षसहस्राणिकुंभकर्णोऽकरोत्तपः ८ बिभीषणोऽपिधर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ९ दिव्यवर्षसहस्रंतुनिराहारोदशाननः पूर्णेवर्षसहस्रेतुशीर्षमग्नौजुहावसः १० एवंवर्षसहस्राणिनवतस्यातिचक्रमुः अथवर्षसहस्रेतुद-शमेदशमंशिरः छेत्तुकामस्यधर्मात्माप्राप्तश्चाथप्रजापतिः ११ वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतोऽस्मीत्यभ्यभा षत वरंवरयदास्याभियत्तेमनसिकांक्षितम् १२ दशग्रीवोऽपितच्छ्रुत्वाप्रहृष्टेनांतरात्मना १२ अम-रत्वंवृणोमीशवरदोयदिमेभवान् सुपर्णनागयक्षाणांदेवतानांतथासुरैः अवध्यत्वंतुमेदेहितृणभूता हिमानुषाः १३ तथास्त्वितिप्रजाध्यक्षःपुनराहदशाननम् अग्नौहुतानिशीर्षाणियानितेऽसुरपुंगव १४ भवि ष्यंतियथापूर्वमक्षयाणिचसत्तम १५

मसत्सात्विकरूपम् ७ दुष्करमन्यैरितिशेषः ८ ९ १० दशमंशिरश्छेत्तुकामस्यप्रजापतिःप्राप्तःसमीपमितिशेषः ११ वृतममरत्वमेवभगवदि-च्छावशात्त्वयमेववृणोति सुपर्णेत्यादि १३ तथाऽस्त्वित्यस्यावददितिशेषः १४ अक्षयाणिसुपर्णादिकृतक्षयरहितानि १५

विभीषणस्यधर्मविषयबुद्धिप्राप्तिकामनयातपः कर्तृत्वादरेणवत्सेतिद्विःसंबोधनम् १६।१७ तदेवाह देवमेइत्यादिना १८ तथैवचभविष्यसि धर्मबुद्धिरेवभविष्यसि १९।२० वाण्यादेवप्रार्थितया २१।२२ आस्यादितिच्छेदः अहोविधिर्दुर्लंघ्यइतिशेषः २३ वरलब्धान् प्राप्तवरान्पौत्रान् पुत्रीपुत्रान् विदादित्यादन्न प्रायात् रावणादिसमीपमितिशेषः २४ मेवांछितमनोरथस्तेदिष्ट्यासंवृत्तः २५ अतोयद्भ-

एवमुक्त्वाततोरामदशग्रीवंप्रजापतिः विभीषणमुवाचेदंप्रणतंभक्तवत्सलः विभीषणत्वयावत्सकृतंधर्मार्थमुत्तमम् १६ तपस्ततोवरंवत्सवृणीष्वाभिमतंहितम् विभीषणोऽपितंनत्वाप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् १७ देवमेसर्वदाबुद्धिर्धर्मेतिष्ठतुशाश्वती माराचयत्वधर्मेमेबुद्धिःसर्वत्रसर्वदा १८ ततःप्रजापतिःप्रीतोविभीषणमथाब्रवीत् वत्सत्वंधर्मशीलोऽसितथैवचभविष्यसि १९ अयाचितोऽपितेदास्येत्यमरत्वंविभीषण कुंभकर्णमथोवाचवरंवरयसुव्रत २० वाण्याव्याप्तोऽथतंप्राहकुंभकर्णःपितामहम् स्वप्स्यामिदेवषण्मासान्दिनमेकंतुभोजनम् २१ एवमस्त्वितितंप्राहब्रह्माद्दृष्टादिवौकसः सरस्वतीचतद्वक्त्रान्निर्गताप्रययौदिवम् २२ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंतयामासदुःखितः अनभिप्रेतमेवास्यात्किंनिर्गतमहोविधिः २३ सुमालीवरलब्धांस्तान्ज्ञात्वापौत्रान्निशाचरान् पातालान्निर्भयःप्रायात् प्रहस्तादिभिरन्वितः २४ दशग्रीवंपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् दिष्ट्यातेपुत्रसंवृत्तोवांछितोमेमनोरथः २५ यद्भयाच्चवयंलंकांत्यक्त्वायातारसातलं तद्गतंनोमहाबाहोमहद्विष्णुकृतंभयं २६ अस्माभिःपूर्वमुषितालंकेयंधनदेनते भ्रात्राक्रांतामिदानींत्वंप्रत्यानेतुमिहार्हसि २७ साम्नावाथबलेनापिराज्ञांबंधुःकुतःसुहृत् इत्युक्तोरावणःप्राहनार्हस्येवंप्रभाषितुं २८ वित्तेशोगुरुरस्माकमेवंश्रुत्वातमब्रवीत् प्रहस्तःप्रश्रितंवाक्यंरावणंदशकंधरम् २९

यादिति नद्विष्णुकृतंभयंनोऽस्माकंगतम् सर्वावध्यत्वस्यत्वयाप्राप्तत्वात् २६ इयंलंकापूर्वमस्माभिरुषिता अनेनास्मत्संबंधादियंनवधनभूतेतिध्वनितम् इदानींतेभ्रात्राधनदेनाक्रांतांत्वंप्रत्यानेतुंस्वाधीनांकर्तुमर्हसि २७ ननुज्येष्ठभ्रातरिकथंबलंयोग्यंतत्राह राज्ञांबंधुः कुतःसुहृत्कुतः सर्वथैवानुपमर्द्यैवराज्यप्रवृत्तेरिनिभावः २८ एवंश्रुत्वा रावणवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः २९

सौभ्रात्रं भ्रात्रादिभिः प्रीतिः ३० देवैरनुष्ठितंलंकाहरणरूपंवैरमिदानींतनमेवनकिंतुप्राचीनमेव एवंचतैरस्मद्द्वेषकरणवदस्माकम
पितद्द्वेषकरणंनदोषायेतिभावः ३१ दुरात्मनः प्रहस्तस्येत्यन्वयः ३२ धनदनामकंईश्वरंनिष्कास्य ३३ धनदः तद्दूतगमनोत्तरंपितृस
मीपंगत्वारावणएवमाहात्रकिमुचितमितिपृष्टवान् तेनचत्यागएवोचितोऽस्यावध्यत्वादित्युक्तेतांत्यक्तवानितिगाथापौराणिकी

शूराणांनहिसौभ्रात्रंशरणंमेवदतःप्रभो कश्यपस्यसुतादेवाराक्षसाश्चमहाबलाः ३० परस्परमयुद्ध्यं
तत्यक्त्वासौहृदमायुधैः नैवेदानींतनंराजन्वैरंदेवैरनुष्ठितं ३१ प्रहस्तस्यवचःश्रुत्वादशग्रीवोदुरात्मनः
तथेतिक्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ३२ दूतंप्रहस्तंसंप्रेष्यनिष्कास्यधनदेश्वरम् लंकामाक्रम्य-
सचिवैराक्षसैःसुखमास्थितः ३३ धनदःपितृवाक्येनत्यक्त्वालंकांमहायशाः गत्वाकैलासशिखरंतपसाऽ
तोषयच्छिवम् ३४ तेनसख्यमनुप्राप्यतेनैवपरिपालितः अलकांनगरींतत्रनिर्ममेविश्वकर्मणा ३५
दिक्पालत्वंचकारात्रशिवेनपरिपालितः रावणोराक्षसैःसार्द्धमभिषिक्तःसहानुजैः ३६ राज्यंचकारासु
राणांत्रिलोकींबाधयन्खलः भगिनींकालखंजायददौविकटरूपिणीम् ।विद्युज्जिह्वायनाम्नाऽसौम
हामायीनिशाचरः ३७ ततोमयोविश्वकर्माराक्षसानांदितेःसुतः सुतांमंदोदरींनाम्नाददौलोकैकसुंद
रीं रावणायपुनःशक्तिममोघांप्रीतमानसः ३८ वैरोचनस्यदौहित्रींवृत्रज्वालेतिविश्रुताम् स्वयंदत्ता-
मुदवहत्कुंभकर्णायरावणः ३९ गंधर्वराजस्यसुतांशैलूषस्यमहात्मनः बिभीषणायभार्यार्थंधर्मज्ञांस
मुदावहत् ४० सरमांनामसुभगांसर्वलक्षणसंयुताम् ततोमंदोदरीपुत्रंमेघनादमजीजनत् ४१

३४ निर्ममेकारितवान् ३५ रावणोऽनुजैःसार्धंराक्षसैरभिषिक्तः लंकाराज्यइतिशेषः ३६ असुराणांतदवताररूपरक्षसाम् यद्वा
क्रूरकर्मत्वाद्रक्षःस्वस्याप्यसुरपदप्रयोगः एवमसुरेष्वपिराक्षसपदप्रयोगइतिबोध्यम् कालखंजायतद्वंशजायनाम्नाविद्युज्जिह्वाय
भगिनींशूर्पणखाम् ३७ राक्षसानांविश्वकर्मादितेःसुतोमयः मंदोदरींकन्यांरावणायददौ पुनःशक्तिंचामोघांस्वनिर्मितांददौ ३८
स्वयंदत्तामिति तत्पित्रेतिशेषः ३९ ४० ४१ ६ ६ ६ ६ ६

मेघनादेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वमाह जातमात्रइति ४२ ४३ ४४ देवादीन्समहोरगान् निजघ्नेदेवस्त्रियश्चेनिजघ्ने हृतवानित्यर्थः देवस्त्रि यइतिपाठांतरम् ४५ अक्रमंदेवादिषुअन्यायाचरणम् ४६ उत्तमपुष्पकंवाहनेषुत्तमंपुष्पकाख्यंवाहनमित्यर्थः ४७ स्वर्गलोकंमे- रूर्ध्वस्थितंशक्रलोकम् अनेनयमादिलोकाः तदधःस्थिताइतिध्वनितम् ४८ दैवतैःसहितेनेंद्रेणास्ययुद्धमभवदित्यर्थः ४९ ५०

जातमात्रस्तुयोनादंमेघवत्प्रमुमोचह ततःसर्वैःब्रुवन्मेघनादोऽयमितिचासकृत् ४२ कुंभकर्णस्ततःप्रा हनिद्रामांबाधतेप्रभो ततश्चकारयामासगुहांदीर्घांसुविस्तराम् ४३ तत्रसुष्वापमूढात्माकुंभकर्णोवि- घूर्णितः निद्रितेकुंभकर्णेतुरावणोलोकरावणः ४४ ब्राह्मणानृषिमुख्यांश्चदेवदानवकिंनरान् देवस्त्रियोमनुष्यांश्चनिजघ्नेसमहोरगान् ४५ धनदोऽपिततःश्रुत्वारावणस्याक्रमंप्रभुः अधर्ममा- कुरुष्वेतिदूतवाक्यैर्न्यवारयत् ४६ ततःक्रुद्धोदशग्रीवोजगामधनदालयम् विनिर्जित्यधनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ४७ ततोयमंचवरुणंनिर्जित्यसमरेऽसुरः स्वर्गलोकमगात्तूर्णंदेवराजजि- घांसया ४८ ततोऽभवन्महद्युद्धमिंद्रेणसहदैवतैः ततोरावणमभ्येत्यबबंधत्रिदशेश्वरः ४९ तच्छ्रु त्वासहसागत्यमेघनादःप्रतापवान् कृत्वाघोरंमहद्युद्धंजित्वात्रिदशपुंगवान् ५० इंद्रंगृहीत्वाबध्वा ऽसौमेघनादोमहाबलः मोचयित्वातुपितरंगृहीत्वेंद्रंययौपुरम् ५१ ब्रह्मातुमोचयामासदेवेंद्रंमेघ नादतः दत्वावरान्बहूंस्तस्मैब्रह्मास्वभवनंययौ ५२ रावणोविजयीलोकान्सर्वान्जित्वाक्रमेणतु कैलासंतोलयामासबाहुभिःपरिघोपमैः ५३ तत्रनंदीश्वरेणैवंशप्तोऽयंरावणेश्वरः वानरैर्मानुषैश्चैववना शंगच्छेतिकोपिना ५४ शप्तोऽप्यगणयन्वाक्यंययौहैहयपत्तनं तेनबद्धोदशग्रीवःपुलस्त्येनविमोचितः ५५

प्रथमतइंद्रग्रहणंततस्तस्यबंधनंततोबद्धस्यस्वपुरेआनयनम् ५१ इंद्रमोचनप्रतिदानत्वेनतदभीष्टानेकवरदानम् ५२ ५३ शापमाह वानरैरितिकोपिनाकोपवताकैलासचालनादयंकोपः वानरमुखंनंदीश्वरंदृष्ट्वारावणेनहासितमित्यतोवाशा पः ५४ अगणयन् किमस्यशापेनभविष्यतीतितच्छापगणनामकुर्वन् हैहयपत्तनंसहस्रार्जुननगरम् ५५

बलंहेहयप्रतिरूपम् बलंहरिपुंगवंवालिनम् तद्धननोद्यमेनगतस्यविपरीतंततएवानिष्टलाभइत्याह तेनैवकक्षेणधृतइतिवि
षममत्रालंकारः ५६ सरावणः ५७ ५८ ५९ अत्ररावणबंधकेंद्रबंधकतयारामएष्टइंद्रजितउत्कर्षउक्तः ६० एतत्तवानाश्चर्या
येत्याह भवानिति आदिकृत्उत्पत्तिकर्ताजगतोभगवत्स्वरूपत्वमेवाह ६१ त्वन्नाभीति अग्निस्तेइति मुखादग्निरजायते

ततोऽपिबलमासाद्यजिगीषुंस्तर्हरिपुंगवम् धृतस्तेनैवकक्षेणवालिनादशकंधरः ५६ भ्रामयित्वातु
चतुरः समुद्रान्रावणंहरिः विसर्जयामासततस्तेनसख्यंचकारसः ५७ रावणःपरमप्रीतएवंलोकान्
महाबलः चकारस्ववशेरामभुजैस्त्वयमेवतान् ५८ एवंप्रभावोराजेंद्रदशग्रीवःसहेंद्रजित् त्वयावि-
निहतःसंख्येरावणोलोकरावणः ५९ मेघनादश्चनिहतोलक्ष्मणेनमहात्मना कुंभकर्णश्चनिहतस्त्वया
पर्वतसन्निभः ६० भवान्नारायणःसाक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः त्वत्स्वरूपमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंग
मम् ६१ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपितामहः अग्निस्तेमुखतोजातोवाचासहरघूत्तम ६२ बाहु
भ्यांलोकपालौघाश्चक्षुर्भ्यांचंद्रभास्करौ दिशश्चविदिशश्चैवकर्णाभ्यांतेसमुत्थिताः ६३ घ्राणात्प्रा
णःसमुत्पन्नश्चाश्विनौदेवसत्तमौ जंघाजानूरुजघनाद्भुवर्लोकादयोऽभवन् ६४ कुक्षिदेशात्समुत्पन्ना
चत्वारःसागराहरेः स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौवालखिल्याश्चरेतसः ६५ मेढ्राद्यमोगुदान्मृत्युर्मन्योरुद्रस्त्रिलोच-
नः अस्थिभ्यःपर्वताजाताःकेशेभ्योमेघसंहतिः ६६ ओषध्यस्तवरोमभ्योनखेभ्यश्चखरादयः त्वंविश्वरू
पःपुरुषोमायाशक्तिसमन्वितः ६७ नानारूपइवाभासिगुणव्यतिकरेसति त्वामाश्रित्यैवविबुधाःपिबंत्य
मृतमध्वरे ६८ त्वयासृष्टमिदंसर्वंविश्वंस्थावरजंगमम् त्वामाश्रित्यैवजीवंतिसर्वेस्थावरजंगमाः ६९

तिश्रुतेर्वाग-
ग्निमप्येतीतिश्रुतेश्च ६२ बाहुभ्यामित्याद्यपिश्रुतिसिद्धमितितद्विदांस्पष्टमेव ६३ प्राणः प्राणवायुः जंघाजानूरुजघनादितिसमाहारद्वं
द्वः ६४ वालखिल्याऋषिविशेषाः ६५ ६६ विश्वरूपः विराडित्यर्थः मायागुणानांसत्वादीनां सत्वाव्यतिकरेसति आधिक्यन्यूनताभ्यांप
रस्परसंश्लेषेसतिनानारूपोब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपोभासि ६७ अग्निरूपंत्वामाश्रित्यैव अमृतंहविरध्वरेदेवाःपिबंति ६८ त्वमेवसृष्टिस्थिति
कर्तेत्याह त्वयेति ६९

व्यवहारे तत्काले ऽपि अखिलं वस्तु त्वद्युक्तमेवेत्याह सत्वेन भातत्वेन च सर्वव्यवहारः सत्ताभानेन सर्वत्र त्वदीये एवेति भावः तदेव दृष्टांतेनोप
पादयति सर्पिर्यथाऽखिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र सदिति भासते इति च व्यवहारः तमेव भांतमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ७० तदेवाह त्वद्भासेति ईदृशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ७१ ज्ञानचक्षुषोऽप्यात्मन्ये
वत्वां पश्यंतीत्याह योगिन इति न तु स्वस्माद्भेदेनेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेति सूचितम् विचिन्वंति पश्यंति ७२ तथादर्श

त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारेऽपि राघव क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं पयः ७० त्वद्भासा भासते ऽर्की
दिर्न त्वं तेनावभाससे सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ७१ नाज्ञानचक्षुस्त्वां पश्येदंधदृक्सूर्यभा
स्करं यथा योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरम् ७२ अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशम् त्वत्पा
दभक्तिलेशेन गृहीता यदि योगिनः ७३ विचिन्वंतो हि पश्यंति चिन्मात्रं त्वां न चान्यथा मयाप्रलपितं
किंचित्सर्वज्ञस्य तवाग्रतः ७४ क्षंतुमर्हसि देवेश तवानुग्रहभागहम् ७४ दिग्देशकालपरिहीनमनन्य
मेकं चिन्मात्रमक्षरमजं चलनादिहीनम् सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणं व्युदस्तमायं भजे रघुपतिं भजतामभि
न्नम् ७५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उ० उत्तरकांडे द्वितीयः सर्गः २ श्रीराम उवाच वालिसुग्री
वयोर्जन्म श्रोतुमिच्छामि तत्वतः रवींद्रौ वानराकारौ जज्ञात इति नः श्रुतम् १ अगस्त्य उ० मेरोः स्वर्णमय
स्याद्रेर्मध्यशृंगे मणिप्रभे तस्मिन्सभा ऽस्ते विस्तीर्णा ब्रह्मणः शतयोजना २

नेकारणमाह अतदिति अतद्दृश्यं जडं तन्निरसनमुखैर्नस्त्री न पुमानित्यादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैः पश्यंति वस्तुतो निर्धर्मक-
त्वात्केनापि रूपेण वक्तुमशक्यतया निषेधमुखेनैव श्रुतयो ब्रह्म प्रतिपादयंतीति भावः तदपि तेषां ज्ञानं त्वद्भक्तिं विनोपनिषन्मात्रेण नेत्या
ह त्वत्पादेति अन्यथा नेति भावः ७३ विचिन्वंतः उपनिषत्सु विचारयंतः अन्यथा केनचिद्धर्मेण धर्मवंतं न पश्यंतीत्यर्थः ७४ भज-
तां भक्तानामभिन्नं स्वाभिन्नत्वेन बुद्धिविषयम् ७५ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्या० श्रीरामवर्म० उत्तरकांडे द्वितीयः स-
र्गः २ वालीति रवींद्राविति आत्मावै पुत्रनामासीति श्रुतेः तयोरेव वानराकारत्वमुक्तम् १ सभा आस्त इति च्छेदः २

योगंध्यानम् ३ किंचित्ध्यात्वातदत्यजत् भूमावितिशेषः भूमौपतितमात्रेणतेनसलिलेनदार्ढ्यंप्राप्तमितिशेषः तस्मात्कपिर्जातः ४
द्रुहिणोब्रह्मामेसमीपेवसेत्यन्वयः ५ ब्रह्मणेतिएवमुक्तइत्यन्वयः ऋक्षाधिपः सएवकपिः ६ उद्यतउद्यमवान् फलमूलार्थंतद्धाभार्यं
मद्रौपर्यटन्वापीमपश्यत् ७ छायामयंस्वच्छायारूपम् प्रतिकपिंस्वविरोधिकपिम् ८ आत्मानंसुंदरींरामांतद्रूपंस्त्रीरूपमपश्यत्

तस्यांचतुर्मुखःसाक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः नेत्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु ३ तद्गृहीत्वाक
रेब्रह्माध्यात्वाकिंचित्तदत्यजत् भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः ४ तमाहद्रुहिणोवत्सकिं-
चित्कालंवसात्रमे समीपेसर्वशोभाढ्येततःश्रेयोभविष्यति ५ इत्युक्तोन्यवसत्तत्रब्रह्मणावानरोत्त
मः एवंबहुतिथेकालेगतेऋक्षाधिपःसुधीः ६ कदाचित्पर्यटन्नद्रौफलमूलार्थमुद्यतः अपश्यद्दिव्यस
लिलांवापींमणिशिलान्विताम् ७ पानीयंपातुमागच्छत्तत्रच्छायामयंकपिम् दृष्ट्वाप्रतिकपिंमत्वानिप
पातजलांतरे ८ तत्राद्दृष्ट्वाहरिंशीघ्रंपुनरुत्प्लुत्यवानरः अपश्यत्सुंदरींरामामात्मानंविस्मयंगतः ९ त
तःसुरेशोदेवेशंपूजयित्वाचतुर्मुखम् गच्छन्मध्याह्नसमयेदृष्ट्वानारींमनोरमाम् १० कंदर्पशरविद्धांग
स्त्यक्तवान्वीर्यमुत्तमम् तामप्राप्यैवतद्बीजंवालदेशेऽपतद्भुवि ११ वालीसमभवत्तत्रशक्रतुल्यपराक्रमः त
स्यदत्वासुरेशानःस्वर्णमालांदिवंगतः १२ भानुरप्यागतस्तत्रतदानीमेवभामिनीं दृष्ट्वाकामवशोभूत्वाग्री
वादेशेसृजन्महत् १३ बीजंतस्यास्ततःसद्योमहाकायोऽभवद्धरिः तस्यदत्वाहनूमंतंसहायार्थंगतोरविः १४
पुत्रद्वयंसमादायगत्वासानिद्रिताक्वचित् प्रभातेऽपश्यदात्मानंपूर्ववद्वानराकृतिम् १५ फलमूलादिभिःसार्धं
पुत्राभ्यांसहितःकपिः नत्वाचतुर्मुखस्याग्रेऋक्षराजःस्थितःसुधीः १६ ततोऽब्रवीत्समाश्वास्यबहुशः
कपिकुंजरम् तत्रैकंदेवतादूतमाहूयामरसन्निभम् १७

त ९ सुरेशइंद्रश्चतुर्मुखंपूजयित्वापुरंगच्छन्मनोरमांतांनारींदृ
ष्ट्वा १० तामप्राप्यैवतयासहमिलनंविनैववीर्यम्त्यक्तवान् ११ १२ १३ तस्याग्रीवादेशेमहद्बीजमसृजत् त्यक्तवान् १४ पूर्ववत्पुरुषमि
त्यर्थः १५ १६ समाश्वास्यभाविनोदुर्वारत्वान्ममस्त्रीरूपताकथमित्यादिखेदोमास्त्वित्याश्वास्येत्यर्थः देवतादूतंदेवदूतमित्यर्थः १७

१८ सौभाग्यवलितांतद्युक्ताम् १९ वशेभविष्यंतिअनुगाश्चभविष्यंति २० २१ २२ ततस्यकिष्किंधाराज्यादिदानम् २३ तदादित्वम्
भूतिहेनृप वानराणांसाकिष्किंधाआश्रयोऽभूत् त्वमेवेदानींब्रह्मणाऽर्थितः सन्सर्वेश्वरःसर्ववानरेश्वरः २४ लीलानृदेहिना लीला
गृहीतमनुष्यदेहेन अयंपराक्रमस्तवनाश्चर्यायेत्याह सर्वभूतेति यस्त्वामेवंवेत्तिसोऽपिस्वेच्छयासृष्टिसंहारसमर्थोभवतिचेत्का-

गच्छ दूतमयादिष्टोगृहीत्वावानरोत्तमम् किष्किंधांदिव्यनगरींनिर्मितांविश्वकर्मणा १८ सर्वसौभा-
ग्यवलितांदेवैरपिदुरासदाम् तस्यांसिंहासनेवीरंराजानमभिषेचय १९ सप्तद्वीपगतायेयेवानराः
संतिदुर्जयाः सर्वेतेऋक्षराजस्यभविष्यंतिवशेऽनुगाः २० यदानारायणःसाक्षाद्रामोभूत्वासना
तनः भूभारासुरनाशायसंभविष्यतिभूतले २१ तदासर्वेसहायार्थेतस्यगच्छंतुवानराः इत्यु
क्तोब्रह्मणादूतोदेवानांसमहामतिः २२ यथाऽज्ञप्तस्तथाचक्रेब्रह्मणातंहरीश्वरम् देवदूतस्त-
तोगत्वाब्रह्मणेतन्निवेदयत् २३ तदादिवानराणांसाकिष्किंधाऽभून्नृपाश्रयः सर्वेश्वरस्त्वमेवासी
रिदानींब्रह्मणार्थितः २४ भूमेर्भारोद्धृतःकृत्स्नस्त्वयालीलानृदेहिना सर्वभूतांतरस्थस्यनित्यमु
क्तचिदात्मनः २५ अखंडानंदरूपस्यकियानेषपराक्रमः तथाऽपिवर्ण्यतेसद्भिर्लीलामानुषरूपि
णः २६ यशास्तेसर्वलोकानांपापहत्यैसुखायच यइदंकीर्तयेन्मर्त्योवालिसुग्रीवयोर्महत् २७
जन्मत्वदाश्रयत्वात्समुच्यतेसर्वपातकैः अथान्यांसंप्रवक्ष्यामिकथांरामत्वदाश्रयाम् २८ सीताहृ
तायदर्थंसारावणेनदुरात्मना पुराकृतयुगेरामप्रजापतिसुतंविभुम् २९ सनत्कुमारमेकांतेसमासी
नंदशाननः विनयावनतोभूत्वाह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ३०

स्तात्तवकिंवाच्यमितिभावः २५ नन्वीदृशस्यानाश्चर्य
स्यकिंवर्णनेनतत्राह तथाऽपीति सर्वलोकपापनाशायात्मनस्तेषांसुखायचानाश्चर्यमपिआश्चर्यवत्कृत्वावर्ण्यतेइत्यर्थः २६ २७
तज्जन्मनस्त्वदाश्रयत्वात्त्वदुपकारार्थत्वात् ग्रतस्तयोर्जन्मकथयेत्सपातकैर्मुच्यते २८ यदर्थंसीताहृतातांत्वदाश्रयांत्वद्वि
षयांकथांवक्ष्यामि प्रजापतेःसुतंमानसंसुतम् २९ ३० ७ ७ ७ ७ ७ ७

अस्मिन्लोके प्रवरश्रेष्ठः विवक्षितंश्रैष्ठ्यमेवाह देवानामित्यादि बलवत्तरत्वमेवप्रकटयति देवाश्चेति ३१ ३२ तस्यरावणस्यहृत्स्थंनाडशान्नेम रणंभवत्वितीच्छारूपम् ३३ यः सुरासुरैर्नुतः सहरिर्नारायणादिपदवाच्यइत्यर्थः ३४ अथतल्लक्षणमाह यन्नाभीति अनेनब्रह्मसहितज गत्स्रष्टृत्वरूपंतल्लक्षणमुक्तम् ३५ अनुज पंतिध्यायंति ३६ ३७ कांवेतिवाशब्दोवाक्यालंकारे ३८ ३९ हरेर्गतिंमुक्तिम् साचक्रमेण-

कोन्वस्मिन्प्रवरोलोके देवानांबलवत्तरः देवाश्चयंसमाश्रित्ययुद्धेशत्रुंजयंतिहि ३१ कंयजंतिद्विजानित्यंकं ध्यायंतिचयोगिनः एतन्मेशंसभगवन्प्रश्नंप्रश्नविदांवर ३२ ज्ञात्वातस्यहृदिस्थंयत्तत्तदशेषेणयोगदृ- क् दशाननमुवाचेदंशृणुवक्ष्यामिपुत्रक ३३ भर्तायोजगतांनित्यंयस्यजन्मादिकंनहि सुरासुरैर्नुतो नित्यंहरिर्नारायणोऽव्ययः ३४ यन्नाभिपंकजाज्जातोब्रह्माविश्वसृजांपतिः सृष्टंयेनैवसकलंजग- त्स्थावरजंगमम् ३५ तंसमाश्रित्यविबुधाजयंतिसमरेरिपून् योगिनोध्यानयोगेनतमेवानुजपंति हि ३६ महर्षेर्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचदशाननः दैत्यदानवरक्षांसिविष्णुनानिहितानिच ३७ कांवाग तिंप्रपद्यंतेप्रेत्यतेमुनिपुंगव तमुवाचमुनिश्रेष्ठोरावणंराक्षसाधिपम् ३८ दैवतैर्निहतानित्यंगत्वास्व र्गमनुत्तमम् भोगक्षयेपुनस्तस्माद्भ्रष्टाभूमौभवंतिते ३९ पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्म्रियंतेचोद्भवंतिच विष्णुनायेहतास्तेतुप्राप्नुवंतिहरेर्गतिम् ४० श्रुत्वामुनिमुखात्सर्वंरावणोहृष्टमानसः योत्स्येहंहरि णासार्द्धमितिचिंतापरोऽभवत् ४१ मनःस्थितंपरिज्ञात्वारावणस्यमहामुनिः उवाचवत्सतेऽभीष्टं भविष्यतिनसंशयः ४२ किंचित्कालंप्रतीक्षस्वसुखीभवदशानन एवमुक्त्वामहाबाहोमुनिःपुनरु- वाचतम् ४३ तस्यस्वरूपंवक्ष्यामिह्यरूपस्यापिमायिनः स्थावरेषुचसर्वेषुनदेषुचनदीषुच ४४

हिरण्यगर्भेणसहेतिबोध्यम् ४० एवंमुक्तोऽपिरावणोभगवन्मायावशात्तमोगुणप्रधानत्वाच्चभगवद्द्वेषेणैवमुक्तिंप्रार्थयते यो- त्स्येऽहमिति कथंयोत्स्यइत्यर्थः ४१ ४२ सुखीभवेत्यस्यततइत्यादिः ततोमरणलाभेनसुखित्वम् ४३ स्थावरेषुनदेषुनदीषु चव्याप्तइतिशेषः ४४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इदमुपलक्षणंतदाह ओंकारइति प्रणवरूपत्वेनसर्ववाङ्मयव्याप्तिरुक्ता ओंकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः तदेवाह सत्यंवाक्यंसावित्रीगा-
यत्रीच सइत्यनेनार्थोऽपिसर्वस्तद्रूपएवेत्याह पृथिवीचेति इदमुपलक्षणंतदाह समस्तेति ४५ ४६ शेषादयोदानवांताः सर्वेतद्रूपाए
वेतिविराड्रूपमुक्तम् ४७ सूर्यादौप्रकाशोऽग्नेर्ज्वलनंरक्षासंहारौचतदधीनाएवेत्याह विद्योततीतितत्सर्वमयत्नेनैवेत्याह क्रीडांक-
रोतीति क्रीडामिवकरोतीत्यर्थः नतुकश्चिच्छ्रमस्तस्येतिभावः ४८ उक्तमेवार्थंसामान्येनोपसंहरति तेनेति अथैतद्ध्यानाशक्तंप्र-

ओंकारश्चैवसत्यंचसावित्रीपृथिवीचसः समस्तजगदाधारः शेषरूपधरोहिसः ४५ सर्वेदेवाःसमु-
द्राश्चकालःसूर्यश्चचंद्रमाः सूर्यादयोदिवारात्रीयमश्चैवतथाऽनिलः ४६ अग्निरिंद्रस्तथामृत्युःप
र्जन्योवसवस्तथा ब्रह्मारुद्रादयश्चैवयेचान्येदेवदानवाः ४७ विद्योततिज्वलत्येषपातिचात्तीतिवि
श्वकृत् क्रीडांकरोत्यव्ययात्मासोयंविष्णुःसनातनः ४८ तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम्
नीलोत्पलदलश्यामोविद्युद्वर्णांबरावृतः ४९ शुद्धजांबूनदप्रख्यांश्रियंवामांकसंस्थिताम् स-
दाऽनपायिनींदेवींपश्यन्नालिंग्यतिष्ठति ५० द्रष्टुंनशक्यतेकैश्चिद्देवदानवपन्नगैः यस्यप्रसादंकु
रुतेसत्वैनंद्रष्टुमर्हति ५१ नचयज्ञतपोभिर्वानदानाध्ययनादिभिः शक्यतेभगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ५२
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैर्धूतकल्मषैः शक्यतेभगवान्विष्णुर्वेदांतामलदृष्टिभिः ५३ अथवाद्रष्टुमिच्छां
तेशरणंत्वंपरमेश्वरम् त्रेतायुगेसदेवेशोभवितानृपविग्रहः ५४ हितार्थंदेवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणांकुलेहरिः
रामोदाशरथिर्भूत्वामहासत्वपराक्रमः ५५ तिअन्यत्स्येयंरूपमाह नीलोत्पलेति विद्युद्वर्णांबरंपीतांबरं जांबूनदप्रख्यांत-
त्सदृशकांतिम् देवींपश्यन् स्वदर्शनेनसृष्टिव्यापारौप्रवर्तयन् आलिंग्यतिष्ठतीतिअनेनतस्याः स्वतोनात्यंतंभेदइतिदर्शितम् शक्तिशक्ति
मतोस्तादात्म्यस्यैवशास्त्रसिद्धांतत्वात् ४९ ५० तादृशोऽपितत्प्रसादंविनाद्रष्टुमशक्यइत्याह द्रष्टुमिति ५१ तद्दर्शनेतद्भक्तिरेवासा
धारणउपायइत्याह नचेति ५२ तद्भक्तैरितिचशक्यतेद्रष्टुमितिशेषः ५३ अथवाद्रष्टुमिच्छाएतैरुपायैर्विनापीतिशेषः नृपविग्रहः
गृहीतराजशरीरः ५४ हितार्थमित्यस्यतद्धार्थमितिहृत्स्थःशेषः महासत्वपराक्रमः महांतौबलपराक्रमौयस्यसः ५५ ६

जगन्मातृत्वंजगत्कारणत्वपालकत्वाभ्याम् ५६ असुराध्यक्षइतिच्छेदः तमोगुणप्रधानत्वाद्विरोधेप्सुः ५७ एतदर्थंत्वद्विरोधेनत्व-
त्तोमृत्युलाभार्थं ५८ त्वया॰त्वेति त्वत्कर्तृकात्मवधेच्छयेत्यर्थः ५९ ६० इतिश्रीमत्स॰ अध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेतृतीयः

पितुर्नियोगात्सभ्रात्राभार्ययादंडकेवने विचरिष्यतिधर्मात्माजगन्मात्रास्वमायया ५६ एवंतेसर्वमा
ख्यातंमयारावणविस्तरात् भजस्वभक्तिभावेनतदारामंश्रियायुतम् ५७ एवंश्रुत्वासुराध्यक्षोऽध्यात्वा
किंचिद्विचार्यच त्वयासहविरोधेप्सुर्बुभुदेरावणोमहान् ५८ युद्धार्थीसर्वतोलोकान्पर्यटन्समव-
स्थितः एतदर्थंमहाराजरावणो॰तीवबुद्धिमान् ५९ हृतवान्जानकींदेवींत्वया॰त्मवधकांक्षया ५९
इमांकथांयःशृणुयात्पठेद्वासंश्रावयेद्वाश्रवणार्थिनांसदा आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यंप्राप्नोतिलाभं
धनमक्षयंच ६० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३
एकदाब्रह्मणोलोकादायांतंनारदंमुनिम् पर्यटन्रावणोलोकान्दृष्ट्वानत्वा॰ब्रवीद्वचः १ भगवन्ब्रू
हिमेयोद्धुंकुत्रसंतिमहाबलाः योद्धुमिच्छामिबलिभिस्त्वंज्ञाता॰सिजगत्त्रयम् २ मुनिर्ध्यात्वा॰ह
सुचिरंश्वेतद्वीपनिवासिनः महाबलामहाकायास्तत्रयाहिमहामते ३ विष्णुपूजारतायेवैविष्णुनानि
हताश्चये तएवतत्रसंजाताअजेयाश्चसुरासुरैः ४ श्रुत्वातद्रावणोवेगान्मंत्रिभिःपुष्पकेणतान् यो
द्धुकामःसमागत्यश्वेतद्वीपसमीपतः ५ तत्प्रभाहततेजस्कंपुष्पकंनाचलत्ततः त्यक्त्वाविमानंप्रययौ
मंत्रिणश्चदशाननः ६ प्रविशन्नेवतद्वीपंधृतोहस्तेनयोषिता पृष्टश्चत्वंकुतःको॰सिप्रेषितःकेनवा-
वद ७ इत्युक्त्वोलीलयास्त्रीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः कृच्छ्राद्धस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासांस्त्रीणांदशाननः
८

सर्गः ३ नारदो॰पिसर्वतोबलवंतंत्वांत्वत्सामीप्यंप्रापसानेवचाहेत्याह एकदेति १ ज्ञाता॰सीतित्वम् २ ३
४ मंत्रिभिःसहपुष्पकेणश्वेतद्वीपसमीपतः समागत्यस्थितः ५ तद्वीपप्रभयाहततेजस्कम् प्रतिरुद्धगतिकम् मंत्रिणश्चप्रय
युः पद्भ्यामितिशेषः ६ योषितादासीरूपयाकयाचित् ७ ८ ५ ५ ५ ५ ५

विष्णुनाहतः सर्वथावैकुंठेयामि यास्यामीतिनिश्चितः निश्चयवान्सन् ९ । १० स्वकंवधंस्वीयंवधमित्यर्थः ११ एवंकथामुक्त्वास्वा
श्रमंजिगमिषूरामंभगवंतंस्तौति रामेति सकलज्ञानबलेहेतुः विज्ञानदृक् विज्ञानंस्वस्वरूपमेवदृक्ज्ञानकारणंयस्य ज्ञानेइतर-
करणानपेक्षइतियावत् अतएवभूतं अतीतंभव्यंभाविइदंवर्तमानं एवंत्रिषुकालेषुयाकलनातत्तत्कालवैशिष्ट्यंतस्यसाक्षी द्रष्टा
विकल्पोज्झितः त्यक्तसंशयइत्यर्थः भक्तानामनुवर्तनायस्वचरितकीर्तनादिनातेषांपापक्षयायसकलक्रियासंहतिंकुर्वन्ममनुजा-

आश्चर्यमतुलंलब्ध्वाचिंतयामासदुर्मतिः विष्णुनानिहतोयामिवैकुंठमितिनिश्चितः ९ मयिविष्णुर्य
थाकुप्येत्तथाकार्यंकरोम्यहम् इतिनिश्चित्यवैदेहींजहारविपिनेऽसुरः १० जानन्नेवपरात्मानंसजहा-
रवनीसुताम् मातृवत्पालयामासत्वत्तः कांक्षन्वधंस्वकम् ११ रामत्वंपरमेश्वरोऽसिसकलंजाना-
सिविज्ञानदृक्भूतंभव्यमिदंत्रिकालकलनासाक्षीविकल्पोज्झितः भक्तानामनुवर्तनायसकलांकुर्व-
न्क्रियासंहतिंत्वाश्शृण्वन्मनुजाकृतिर्मुनिवचोभासीशलोकार्चितः १२ स्तुत्वैवंराघवंतेनपूजितःकुं
भसंभवः स्वाश्रमंमुनिभिःसार्द्धंप्रययौहृष्टमानसः १३ रामस्तुसीतयासार्धंभ्रातृभिःसहमंत्रि
भिः संसारीवरमानाथोरममाणोऽवसद्गृहे १४ अनासक्तोऽपिविषयान्बुभुजेप्रिययासह हनूम
त्प्रमुखैःसद्भिर्वानरैःपरिवेष्टितः १५ पुष्पकंचागमद्राममेकदापूर्ववत्प्रभुम् प्राहदेवकुबेरेणप्रेषि
तंत्वामहंततः १६ जितंत्वंरावणेनादौपश्चाद्रामेणनिर्जितम् अतस्त्वंराघवंनित्यंवहयावद्वसेद्भुवि
१८ यदागच्छेद्द्युश्रेष्ठोवैकुंठंयाहिमांतदा तच्छ्रुत्वाराघवःप्राहपुष्पकंसूर्यसन्निभम् १८

कृतिः ननुवस्तुतोमनुष्यइत्यर्थः ईशलोकैरिंद्रादिभिरर्चितस्त्वंमुनीनामस्माकंवचआशृण्वन् भासिशोभसे १२ रामेणपूजि
तोऽगस्त्यएवंराघवंस्तुत्वास्वाश्रमंययौ १३ संसारीव ननुवस्तुतस्तथा १४ अनासक्तोऽप्यासक्तवद्विषयान्बुभुजे सद्भिः
साधुभिः १५ ततोभवदाज्ञयाकुबेरसमीपगमनानंतरंकुबेरेणत्वांप्रतिप्रेषितमितिप्राह १६ अथकुबेरवचआह जितमिति
१७ यावद्गच्छेदितिपाठेऽपियदागच्छेदित्येवार्थः मांयाहि मांप्रत्यागच्छेत्यर्थः १८

तदागच्छेतिच्छेदः आगमनोत्तरमात्मानमंतर्धापयित्वा यथासर्वलोकोमांदेवत्वेननजानीयादित्यर्थमेवमुक्तिः १९ २० शास्तिनिशि क्षयतिसतिपालयतीतियावत् २१ २२ ततः कदाचित्पृथिव्यांसम्यग्रक्षणंवर्ततेनवेतिद्रष्टुंपुष्पकंस्मृत्वातत्रारुह्यपृथिव्यांसंचारंकुर्वन्ननेकान्यमानुषाणिकार्याणिचकारेत्याह समारुह्येति २३ तेषांमध्येकियत्कर्माह ब्राह्मणस्येति अकालतः अकालेसा

यदास्मरामिभद्रंतेतदागच्छसमांतिकम् तिष्ठांतर्धायसर्वत्रगच्छेदानींममाज्ञया १९ इत्युक्त्वारामचंद्रोऽपिपौरकार्याणिसर्वशः भ्रातृभिर्मंत्रिभिःसार्धंयथान्यायंचकारसः २० राघवेशासतिभुवंलोकनाथेरमापतौ वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतश्चभूरुहाः २१ जनाधर्मपराःसर्वेपतिभक्तिपराःस्त्रियः नापश्यत्पुत्रमरणंकश्चिद्राजनिराघवे २२ समारुह्यविमानाग्र्यंराघवःसीतयासह वानरैर्भ्रातृभिःसार्द्धंसंचचारावनिंप्रभुः २३ अमानुषाणिकार्याणिचकारबहुशोऽपि च ब्राह्मणस्यसुतंदृष्ट्वाबालंमृतमकालतः २४ शोचंतंब्राह्मणंचापिज्ञात्वारामोमहामतिः तपस्यंतंवनेशूद्रंहत्वाब्राह्मणबालकम् २५ जीवयामासशूद्रस्यददौस्वर्गमनुत्तमम् लोकानामुपदेशार्थंपरमात्मारघूत्तमः २६ कोटिशःस्थापयामासशिवलिंगानिसर्वशः सीतांचरमयामाससर्वभोगैरमानुषैः २७ शशासरामोधर्मेणराज्यंपरमधर्मवित् कथांसंस्थापयामाससर्वलोकमलापहाम् २८ दशवर्षसहस्राणिमायामानुषविग्रहः चकारराज्यंविधिवल्लोकवंद्यपदांबुजः २९ एकपत्नीव्रतोरामोराजर्षिःसर्वदाशुचिः गृहमेधीयमखिलमाचरन्शिक्षयन्जनान् ३० सीताप्रेम्णाऽनुवृत्त्याचप्रश्रयेणदमेनच भर्तुर्मनोहरासाध्वीभावज्ञासाह्रियाभिया ३१

र्वविभक्तिकस्तसिः २४ २५ लोकानामुपदेशार्थं यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतिन्यायेन २६ २७ कथांस्वचरित्रविषयां २८ २९ शिक्षयन्जनानितिभगवतोधर्माचरणंलोकशिक्षार्थमेवेतिभावः ३० प्रेमप्ररूढावस्थाप्रीतिः अनुवृत्तिरानुकूल्यम् प्रश्रयस्तन्मतानुष्ठानंदमइंद्रियनिग्रहः भावज्ञाअभिप्रायज्ञामनोहराआसीदितिशेषः ३१ ५ ६

आक्रीडविपिनंपुष्पवाटिका ३२ ३३ रामस्यपदांबुजेकराभ्यांलालयंतीराममाह ३४ चिदानंदज्ञानसुखस्वरूपआदिमध्यांतहीन आद्यंतयोर-
भावादेवमध्यस्याप्यभावः अशेषस्यजगतः कारण ३५ हेदेवदेवाः इंद्राद्याः तेतववैकुंठागमनंप्रतिबहुशोमांप्रार्थयमानावचो ः ब्रुवन् -
३६ निर्विषयचित्तः सविषयत्वसंपादकत्वेनचिच्छक्तिरूपयामाययाविसृज्यत्यक्त्वास्वकंसनातनंधामवैकुंठंचहित्वा ३७ अतः प्रथमंत्व

एकदाक्रीडविपिनेसर्वभोगसमन्विते एकांतेदिव्यभवनेसुखासीनंरघूत्तमम् ३२ नीलमाणिक्यसंका
शंदिव्याभरणभूषितम् प्रसन्नवदनंशांतंविद्युत्पुंजनिभांबरम् ३३ सीताकमलपत्राक्षीसर्वाभरण
भूषिता राममाहकराभ्यांसालालयंतीपदांबुजे ३४ देवदेवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन चिदानंदा
दिमध्यांतरहिताशेषकारण ३५ देवदेवाःसमासाद्यमामेकांते ः ब्रुवन्वचः बहुशो ः र्थयमानास्तेवैकुंठा
गमनंप्रति ३६ त्वयासमेतश्चिच्छक्त्यारामस्तिष्ठतिभूतले विसृज्यास्मान्स्वकंधामवैकुंठंचसनातन
म् ३७ आस्तेत्वयाजगद्धात्रिरामः कमललोचनः अग्रतोयाहिवैकुंठंत्वंतथावेद्रघूत्तमः ३८ आग
मिष्यतिवैकुंठंसनाथान्नः करिष्यति इतिविज्ञापिताः हंतैर्मयाविज्ञापितोभवान् ३९ यद्युक्तंतत्कुरु-
ष्वाद्यनाहमाज्ञापयेप्रभो सीतायास्तद्वचः श्रुत्वारामोध्यात्वाब्रवीत्क्षणम् ४० देविजानामिसकलंत
त्रोपायंवदामिते कल्पयित्वामिषंदेविलोकवादंत्वदाश्रयम् ४१ त्यजामित्वांवनेलोकवादाद्भीतइवापर
रः भविष्यतः कुमारौद्वौवाल्मीकेराश्रमांतिके ४२ इदानींदृश्यतेगर्भः पुनरागत्यमें ः तिकम् लोका
नांप्रत्ययार्थंत्वंकृत्वाशपथमादरात् ४३ भूमेर्विवरमात्रेणवैकुंठंयास्यसिद्रुतम् पश्चादहंगमिष्या
मिएषएवसुनिश्चयः ४४ इत्युक्त्वातांविसृज्याथरामोज्ञानैकलक्षणः मंत्रिभिर्मंत्रतत्वज्ञैर्बलसु
खैश्वसंवृतः ४५

मागच्छततः सआगमिष्यत्येवशक्त्याविनाशक्तिमतः स्थातुमशक्यत्वात् ३८ ३९ ४० लोकवा
दरूपंमिषंकल्पयित्वाततोभीतः अपरइवपृथग्जनइवत्वांत्यजामि सर्वस्यापिस्वकल्पनारूपत्वादिममपिजनमनसिकल्पयिष्या
मीत्याशयः ४१ ४२ प्रत्ययार्थंसीतानेदृशीतिविश्वासार्थं ४३ ४४ ४५

हास्यविषये प्रौढाश्चते कथासुकृताः ४६ इहएतज्जन्मविषये ४७ सीतामित्यादेः प्रतीतिशेषः तत्तद्विषयं किंशुभाशुभं वदंतीत्यर्थः शापितोसि स्वशपथपूर्वं एच्छामीत्यर्थः ४८ ४९ वेश्मप्रत्यपादयत् गृहं प्रवेशितवान् ५० यादुष्टेनरावणेनहृताबलान्नीतासाऽपि गृहं प्रवेशितेति अद्भुतमेतदितिशेषः ५१ किंचैवंसति अस्मादादीनामपियोषितां दुष्कर्ममर्षणं सहनयोग्यं भवेत् भविष्यतीत्यर्थः तदे

तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्युपासत हास्यप्रौढकथासुज्ञाहासयंतः स्थिताहरिम् ४६ कथाप्रसंगात्पप्रच्छरामो विजयनामकम् पौराजानपदा मे किं वदंती हशुभाशुभम् ४७ सीतां वा मातरं वा मे भ्रातॄन्वा कैकयीमथ नभेतव्यंत्वयाब्रूहि शापितोऽसि ममोपरि ४८ इत्युक्तः प्राह विजयो देव सर्वे वदंति ते कृतं सुदुष्करं सर्वं रामेणविदितात्मना ४९ किंतुहत्वादशग्रीवं सीतामाहृत्यराघवः अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म प्रत्यपादयत् ५० कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् याहृताविजनेरण्ये रावणेन दुरात्मना ५१ अस्माकमपि दुष्कर्म योषितां मर्षितं भवेत् यादृग्भवति वै राजा तादृश्यो नियतं प्रजाः ५२ श्रुत्वा तद्वचनं रामः स्वजनान्पर्यपृच्छत तेऽपि नत्वाऽब्रुवन्राममेवमेतन्न संशयः ५३ ततो विसृज्य सचिवान्विजयं सुहृदस्तथा आहूय लक्ष्मणं रामो वचनं चेदमब्रवीत् ५४ लोकापवादस्तु महान्सीतामाश्रित्य मेऽभवत् सीतां प्रातः समानीय वाल्मीकेराश्रमांतिके ५५ त्यक्त्वाशीघ्रं रथेन त्वं पुनरायाहि लक्ष्मण वक्ष्यसे यदि वा किंचित्तदा मां हतवानसि ५६ इत्युक्तो लक्ष्मणो भीत्या प्रातरुत्थाय जानकीम् सुमंत्रेण रथे कृत्वा जगाम सहसा वनम् ५७ वाल्मीकेराश्रमस्यांते त्यक्त्वा सीतामुवाच सः लोकापवादभीत्या त्वां त्यक्तवान्राघवो वने ५८ दोषो न कश्चिन्मे मातर्गच्छाश्रमपदं मुनेः इत्युक्त्वा लक्ष्मणः शीघ्रं गतवान् रामसन्निधिम् ५९

वस्पष्टयति यादृगिति नियतं नियमेन प्रजास्तादृश्यो भवंति राजव्यवहारानुरूपव्यवहारा भवंतीत्यर्थः ५२ ५३ ५४ लोकापवादः कलंकः समानीय अंतःपुरान्निःकास्य ५५ रथेन पुनरायाहि त्यक्त्वा सीतायाअपि रथेन नयनं सूचितम् ननु साक्षात्तथोक्तम् तस्यां क्रोधातिशयं द्योतयितुमेव मां हतवानसि अत्रार्थे विपरीतोक्तौ मद्वधप्रयुक्तप्रायश्चित्तमित्यर्थः ५६ ५७ ५८ ५९

अतिमुग्धवत् अत्यज्ञवत् शिष्यैः शिष्यमुखैः ६० मुनियोषितामार्पयत् एषासर्वथारक्षणीयेतितासांहस्तेदत्तवान् ६१ परात्मनो-
विष्णोः ६२ मुनिसेवितांघ्रिः मुनिभिः सेवितावंघ्रीयस्य मुनीनांसेवितावंघ्रीयेनेतिवा ६३ इतिश्रीमत्सक० अध्यात्म० सेतौउत्तर
कांडेचतुर्थः सर्गः ४ अथभगवान्शिवोरामलक्ष्मणसंवादमुखेनपरतत्वमुपदेष्टुमाह ततइति जगन्मंगलानिमंगला-
निआनंदास्तेषामुपजीव्यभूतंमंगलंब्रह्मानंदः सएवात्मास्वरूपंतेनतस्यैवानंदस्यान्यानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः मंगलानांमंगल
मितिस्मृतेश्च किंचजगतांमंगलंकल्याणंयस्मात्ताहृशकल्याणरूप आत्मामूर्त्तिस्तयाउत्तमांश्रोत्रादीनांमोक्षदत्वेनात्युत्तमांरामाय-

सीताऽपिदुःखसंतप्ताविललापातिमुग्धवत् शिष्यैःश्रुत्वाचवाल्मीकिःसीतांज्ञात्वासदिव्यदृक् ६०
अर्घ्यादिभिःपूजयित्वासमाश्वास्यचजानकीं ज्ञात्वाभविष्यंसकलमार्पयन्मुनियोषिताम् ६१ ता
स्तांसंपूजयंतिस्मसीतांभक्त्यादिनेदिने ज्ञात्वापरात्मनोलक्ष्मींमुनिवाक्येनयोषितः सेवांचक्रुःस
दातस्याविनयादिभिरादरात् ६२ रामोऽपिसीतारहितःपरात्माविज्ञानदृक्केवलआदिदेवः संत्यज्य-
भोगानखिलान्विरक्तोमुनिव्रतोऽभून्मुनिसेवितांघ्रिः ६३ इतिश्रीदध्यात्मरामायणेउ० उत्तरकां
डेचतुर्थःसर्गः ४ श्रीमहादेवउवाच ततोजगन्मंगलमंगलात्मनाविधायरामायणकीर्तिमु
त्तमाम् चचारपूर्वाचरितंरघूत्तमोराजर्षिवर्यैरभिसेवितंयथा १ सौमित्रिणापृष्टउदारबुद्धिनारा
मःकथाःप्राहपुरातनीःशुभाः राज्ञःप्रमत्तस्यनृगस्यशापतोद्विजस्यतिर्यक्त्वमथाहराघवः २

णकीर्तिंवाल्मीक्यादिकृतनानाविधरामायणप्रवर्त्तिकांरावणवधादिजांकीर्तिं विधायस्थितोरघूत्तमः ततःसीतापरित्यागानंतरंपू
र्वैः स्ववंशजैराचरितंप्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकंकेवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपिराजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितंतथा
चकार कृतवान् १ उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणावती यद्वा उदारादानशीलाबुद्धिर्यस्य तेनपुरातनीः प्राचीनराजसं
बंधिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्र्यः प्रमत्तस्यस्वगोमंडलमिश्रितब्राह्मणगोदानात्प्रमत्तस्यनृगस्यराज्ञोद्विजस्यशापात्तिर्यक्त्वमाह
तेनाज्ञानकृतब्रह्मस्वापहारेणपरमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वादिमुखताधर्मइतिसूचितम् २

एकांतेविजनेउपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितःसन्भक्त्यागुरुरयमितिबुद्ध्याप्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितं-
शत्रुघ्नंभावनंभावनांतःकरणंयेनसः शत्रुघ्नांतःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेनशत्रुघ्नांतःकरणइत्यर्थः ३ हेमहामते म
हतीसर्वविषयामतिर्यस्यतस्यसंबोधनंत्वंशत्रुबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिंब
त्वात् अधीशोऽसि अंतर्यामित्वान्नियंतासि वास्तवभेदाभावाच्चसर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्चनियंतृनियम्यभावोबोध्यः निरा-
कृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैःकथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशांस्वयमेवंप्रतीयसे ज्ञायते
ऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यजातंतदेव दृक्दर्शनसाधनंयेषांतेषामितिसंबंधसामान्येषष्ठीतैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्चत्वद्भक्त्यधी

कदाचिदेकांतउपस्थितंप्रभुंरामंरमालालितपादपंकजम् सौमित्रिरासादितशत्रुभावनः प्रणम्यभ-
क्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ३ त्वंशत्रुबोधोऽसिहिसर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसिनिराकृतिःस्वयम्
प्रतीयसेज्ञानदृशांमहामतेपादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनाम् ४ अहंप्रपन्नोऽस्मिपदांबुजंप्रभोभ-
वापवर्गंतवयोगिभावितम् यथांऽजसाज्ञानमपारवारिधिंसुखंतरिष्यामितथाऽनुशाधिमाम् ५

नइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृंगवदाहितःकृतःसंगायेनतादृशांतःकरणसंगवतांत्वच्चरणकमलसक्तांतःकरण
वतामित्यर्थः ४ अथप्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गोनिवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपदांऽबुजंप्रपन्नोऽस्मि
शरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितंयोगिभिःसंसारमुक्तयेभावितम् अनेनतस्यभवापवर्गत्वेसदाचारःप्रमाणमुक्तम् प्रार्थ
नीयमाह अपारवारिधिंरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणंयथासुखमक्लेशेनतरिष्यामि तथामामनुशाधि शिक्षय अपार
वारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ५ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ६

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालंकारे तदाश्रवणाव्यवहितकालेएवप्रपन्नानांभक्तानामार्तिसंसार दुःखंहरति तादृशःप्रसन्नाक्रमादिहीनाभक्तानुग्रहपराचधीर्यस्यसः क्षितिपालानांराज्ञांभूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशांत्यैतदर्थम् संधि रार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नंतत्फलकत्वेनबोधितंविज्ञानमात्मतत्वज्ञानमितिसामान्यतः प्रथमंप्रा ह ६ अथतादृशज्ञानप्राप्तयेक्रमेणबहिरंगांतरंगसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषुशास्त्रेणवर्णितायाः क्रियानित्यनैमित्तिक यज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वासमासादितशुद्धमानसः प्राप्तांतः करणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाध नानिशमदमादीनियेनतादृशः अनेनकर्मणांबहिरंगत्वंशमादीनामंतरंगत्वंस्फुटमेवोक्तं किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यंतंकर्मानुष्ठानमे वेतिसूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानंसमाप्यत्यक्त्वा सन्यस्येतियावत् आत्मलब्धयेआत्मज्ञानायतत्फलकायतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थवि

श्रुत्वाऽथसौमित्रिवचोऽखिलंतदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः विज्ञानमज्ञानतमोपशांतयेश्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ६ आदौस्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाः कृत्वासमासादितशुद्धमानसः समाप्यतत्पूर्वमुपा त्तसाधनःसमाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ७ क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः धर्मेतरौतत्रपुनःशरीरकंपुनःक्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ८

चारायसद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितंसमाश्र येत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेनस्वयमेववाक्यार्थविचारःक्रियमाणोनफलायेतिसूचितम् ७ संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्च तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वादज्ञाननिवृत्तेश्चतत्वज्ञानैकसाध्यत्वाचतत्वज्ञानस्यचवेदांतविचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्या ह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्धिपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रि याएतस्यशरीरोद्भव- स्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतःतौशास्त्रप्रसिद्धौधर्मेतरौधर्माधर्मौप्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतःक- स्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यपूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्धिप रिवृत्तिःयथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागःकदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेन परिवृत्तिरितिबोध्यं८

तस्यन्नाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणकर्तव्येऽर्थेतज्ज्ञानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीय
ते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तु किंज्ञानेनेत्याशंक्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसी सम-
र्था नकर्मसमर्थमितिशेषः यतस्तत् तज्जंअज्ञानजंआत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् न
नुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंदृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशंक्य तज्जन्यत्वंवानन्नाशकत्वेप्रयोजकंकिंतुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सवि
रोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ९ अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादियतः कर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशोना
पिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत् कर्मणश्चपुनः संसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जं-
सविरोधमीरितम् ९ नाज्ञानहानिर्नचरागसंक्षयो भवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ततः पुनः संसृतिरप्य
वारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् १० ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधन
म् कर्तव्यताप्राणभृतः प्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ११

ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञा
यतेऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् १० इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिसा
र्धेनननन्विति नन्वितिशंकायांयथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेनब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा
उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्म शाश्वतमित्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किं-
च क्रियाकर्तव्यतात्तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्ये अवश्यकर्तव्यतयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदक
रणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोति घटेजननीयेयथादंडचक्रादीनांपरस्परसहाय
ता ११

कर्तव्यतेतिस्वोक्तमेवविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रुतिः तत्रसिद्धां
तीशांकते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतंत्राविनाऽपिसहायेनस्वकार्यसंपादनेसमर्थायथाते
जस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिंचित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायांतरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेन
विद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतंत्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् १२ समुच्चयवादीपरिहरति नेतित्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यं-
हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवतीत्यादिवेदेनबोधितः स्थिरकार्योऽप्यध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रया
जाद्यंगानिदेशकालादीनिचप्रकांक्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिविधिवाक्यतः तत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैव

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा ननुस्वतंत्राध्रुवकार्यकारिणीविद्या-
नकिंचिन्मनसाऽप्यपेक्षते १२ नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकांक्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यतेकर्मभिरेवमुक्तये १३ केचिद्वदंतीतिवितर्कवादिनस्तदप्य-
सद्दृष्टविरोधकारणात् देहाभिमानादभिवर्द्धतेक्रियाविद्यागताहंकृतितः प्रसिद्ध्यति १४

वमुक्तयेविशिष्य
तेइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षाअंगित्वात् प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् १३ तदनूद्यसि-
द्धांतोदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइति ज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदंतितदप्यसत् यथाकेवलंकर्ममोक्षसा
धनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात्दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः
विरोधमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धते अनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यानुगताहंकृतितः गताऽहंकृतिर्यस्य-
तस्यनष्टाहंकृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवंचाहंकारसत्तामूलकत्वात् क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः १४

अथपूर्वपद्यद्रूक्तानुमानंदूषयन् विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयैभ्यस्तेषांवेदांतवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरत्नयोरभेदादालोचनं
विचारस्तेनांचिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवार-
णायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादि अखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरंगैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्या
पुनरखिलकारकादिनिहंति तत्वकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहंति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्त-
शुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभंगापत्तेरितिपूर्वपद्योक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः१५
उपसंहरन्मुमुक्षोर्दृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासहविरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुर-
शेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यंतं

विशुद्धविज्ञानविरोचनांचिताविद्यात्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहं
तिविद्याऽखिलकारकादिकम् १५ तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतःसुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभ
वेत् आत्मानुसंधानपरायणःसदानिवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिगोचरः १६ यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्ता
वद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिध्यतज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः १७

कर्तव्यमेव ततस्तदनुसंधानप्रतिबंधकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिं-
द्रियाणांगोचराविषयाशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानंदस्यानुसंधानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेंद्रि
यप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वंप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् १६ रागिविरागिभेदेनकर्मणांकर्तव्यतेत्याह यावदिति माययावि
द्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहंकर्तेत्यादिस्वरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणांविधिर्यजेतेत्यादिवादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्म
णांविधेयोवशीवर्तितत्कर्मताभवेत् तदपगमेतुतदखिलंजगन्नेतीतिवाक्यैःआथातआदेशोनेतिनेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्यमिथ्यात्वे
ननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत् १७ ७ ७ ७

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्यानिवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिरूद्धेः तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोर्विभेदोमायांतःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकंनाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानंइतरद्वृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराःखंडाद्वृत्तिर्यदावभातिअ
संभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैवसकारकाजन्मांतरप्रापककर्मसहितामायातत्त्वजीवोपाधिभूताविद्याःजसाझटितिविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशकः कथमतोमायाविशेषणंआत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानंकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः
१८ उक्तमेवार्थंपुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेननाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्य
तीतिकाकुरत्रसर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभावादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याहविज्ञानमात्रादिति अमलाःद्वितीयतःशुद्धाद्वि
तीयात्मविषयकविज्ञानमात्रादितरासहकृतानिदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्जुज्ञाननाशमूलकस्यसर्पस्यरज्जुज्ञाने

यदापरात्मात्मविभेदभेदकं विज्ञानमात्मन्यवभासिभास्वरम् तदैवमायाप्रविलीयतेंऽजसासकार
काकारणमात्मसंसृतेः १८ श्रुतिप्रमाणाभिनिवेशितानसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी विज्ञान
मात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९ यदिस्मनष्टानपुनःप्रसूयतेकर्ताहमस्ये
तिमतिःकथंभवेत् तस्मात्स्वतंत्रानकिमप्यपेक्षतेविद्याविमोक्षायविभातिकेवला २० सातैत्तिरीयश्रु
तिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणांस्फुटम् एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसा
धनम् २१

ननिवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः १९ विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तम् युक्तिपूर्वकंपुनःक
थयति श्रोतृदार्ढ्याययदीति यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशितासानपुनःप्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् कथमपिन
भवेदित्यर्थः तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतंत्राइतरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतःकेवला
सहायैवविमोक्षायविभाति तत्फलिकाभवतीत्यर्थः २० अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह् सेति सामसिद्धानकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागे
नैकेअमृतत्वमानशुरित्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिः प्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह न
तुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनांवाजसनेयिनां एतावदरेखल्वमृतत्वमित्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनंनकर्मेत्याहेत्यर्थः २१

अहंकारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टो
मादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परंतुसमोदृष्टांतोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमश्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वात् इत्यनुमानंनिरस्तम् दृष्टां
ताभावात् अन्वय्येवानुमानंनव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपंचितम् ननुविद्याकर्मणीसमेएकफलत्वाच्चक्रदंडादिवदित्य
नुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीयाफलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहे
तुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिःकारकैरहंममताभिमानरूपैरांतरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानंत्वतोविपर्ययवदतोनतयोःसाम्य
मितिभावः २२ नन्वकरणेप्रत्यवायभियाकर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्या

विद्यासमत्वेनतुदर्शितस्त्वयाक्रतुर्नदृष्टांतउदाहृतःसमः फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञा
नमयोविपर्ययम् २२ सप्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धानतुतत्वदर्शिनः तस्माद्बुधैस्त्याज्य
मपिक्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधिप्रकाशितम् २३ श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोगुरोःप्रसा
दादपिशुद्धमानसः विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोःसुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः २४

मीत्येवंशुद्धात्मनि अनात्मधर्मस्यधीरज्ञस्यतत्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्च
याच्चतस्माद्बुधैः कर्मक्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानांविधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयासुक्तंकर्मविधिभिरवश्यकर्त-
व्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः २३ अथविरक्तस्यकार्यमाह श्रद्धेति गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धा तदन्वितोबुभुत्सुः शुद्धमानसो
ऽपिनिष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोःप्रसादाल्लब्धतत्वमसीतिवाक्यतःश्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञायमनननिदिध्यासन
परिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्यचएवार्थःसाक्षात्कृत्यैवसुखीभवेत् सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः अप्रकंपनः विषयाभिलाषाक्षोभितांतःकर
णः २४

महावाक्यंविवरितुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह आदाविति विधानतः क्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधाबु-
त्पत्तौ आदौप्रथमंमुख्यमितियावत्पदार्थावगतिः कारणंहिप्रसिद्धंतस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगु
णः त्वंपदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् २५ ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिंचिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवे
नैकात्म्यंविरुद्धमित्याशंक्याह प्रत्यगिति अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोः परमात्म-
जीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधितांयुक्तिभिः सम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्ष

आदौपदार्थावगतिर्हिकारणंवाक्यार्थविज्ञानविधौविधानतः तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचै
कात्म्यमथानयोर्भवेत् २५ प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् संशोधि-
तांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत् २६

णयालक्षितांचिदात्मतांसंगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वास्वमात्मा
नंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानंतरंअद्वयोभवेत् चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकंठचामीकरन्यायेनच
तत्प्राप्तिरतइवेत्युक्तम् अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वविधौ वाच्योलक्ष्यश्चतत्रतत्पदस्य मायोपाधिः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंप
दस्यापिकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टोमायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदंतःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चि-
दात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति २६ ७ ७

उक्तलक्षणास्वरूपमाह एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणा यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदार्थस्य प्रवाहस्य घोषाधारत्वानुपपत्त्या सर्वथा तत्परित्यागेन तीररूपार्थलक्षणा सा प्रकृते न एकात्मकत्वात् विशेष्यांशस्यैकत्वात् सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणा वत्त्वमपि अत्र न संभवति यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य स्वार्थात्यागेनैव दध्युपघातकेलक्षणा सा ऽपि न विरोधतः विशेषणत्यागेन सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् अतो भागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्येत अदोषतः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्य त्यागाच्च तत्र दृष्टांतः सोयंपदार्थो विवयथा सो ऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशादि-विशिष्टो तीतानुभवविषयो वा तत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टो ऽनुभूयमानो वेदं शब्दार्थः तयोश्च विरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेन देशा-

एकात्मकत्वाज्जहतीन संभवेत्तथा ऽजहल्लक्षणता विरोधतः सो ऽयंपदार्थाविव भागलक्षणा युज्येत तत्त्वंपदयोरदोषतः २७ रसादिपंचीकृतभूतसंभवं भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणाम् शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजं मायामयं स्थूलमुपाधि-मात्मनः २८

दिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेन वा लक्षणयैक्यं तद्वदिति भावः २७ अथ त्याज्यत्वाय जीवोपाधिमाह रसादिति रसा पृथ्वी आदिर्येषां तानि पंचीकृतानि यानि भूतानि तेभ्यः संभवो यस्य तत् पंचीकरणं चेत्थम् एकैकं भूतं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तेषां भागानां स्वेतरभूतचतुष्टयार्द्धभागचतुष्टये संयोजने एकैकं भूतं पंचात्मकं भवति भागाधिक्याच्च प्रातिस्विकतया भूरादिव्यवहारो ऽपि सुखदुःखादीनि यानि कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यंतवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजं प्राग्भवीयकर्मजन्यं मायामयं परंपरया मायाधिकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरमात्मनः स्थूलमुपाधिं वदंतीति शेषः २८

अथसूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधाअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिंगदेहाख्यं आत्मनउपाधिंविदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्मंचक्षु
राद्यविषयः मनोबुद्धिदशेंद्रियैः प्राणैश्चयुतंसंकल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेति पंचज्ञानेंद्रियाणि
वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेंद्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतंएतत्सप्तदशसमुदायात्मकंतदाधारभूतान्या
हापंचीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नं अतएवादृश्यंतथाभोक्तुः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनंस्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोग
साधनमितिभावः एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् २९ इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह अनादीति अ
नादिउत्पत्तिहीनंनानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितमनिर्वाच्यंसत्वासत्वा-
भ्यांनिर्वक्तुमशक्यंकारणंसकलप्रपंचस्यजनकंईदृशीमायातुब्रह्मणःपरंईश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम्

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतंप्राणैरपंचीकृतभूतसंभवम् भोक्तुःसुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्वि
दुरात्मनोबुधाः २९ अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणंमायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् उपाधिभेदात्तुयतःपृथ
क्स्थितंस्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ३० कोशेष्वयंतेषुतुतत्तदाकृतिर्विभातिसंगात्स्फटिकोपलो
यथा असंगरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ३१

यैकः एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यम् य
तः पृथक्स्थितंजीवईशभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् क्रमाच्छ्र
वणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ३० अथवाक्यार्थविचारफलमाह कोशेष्विति आनंदमयस्यब्रह्मत्वे अन्नमयप्राणमय
मनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्संगात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति आनंदमय-
स्यापिजीवत्ववादिनांतुतेनसहपंचसुकोशेष्वितिबोध्यम् अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यक्विचारितेसत्ययमात्माऽसंग
रूपः अन्नमयादिभिःसंगरहितः असंगोनहिसज्जतइतिश्रुतेः अजोद्वयश्चविज्ञायतेस्थूलोहमित्यादिस्तज्ज्ञस्यतत्तत्कोशसंगात्प्रती
तिःस्फटिकवत् तत्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः एवंच तत्तदुपाधिकृततद्रूपताप्रतीतिनिरासएवविचारफलमितिभावः ३१

जाग्रदाद्यवस्थाः पिबुद्धिधर्मोनाधर्मइत्याह बुद्धेरिति इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेनजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेनयात्रिधावृत्तिर्दृश्यते साः पिगुणत्रयात्मनः सत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपायाबुद्धेर्धर्मः उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् एतदवस्थात्रयस्यास्मिन् अवस्थानंव्यभिचारतोमृषा बुध्यध्यासनिबंधनंनतुवास्तवमित्यर्थः अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्यस्वरूपतोमृषात्वात् तद्धानस्यमृषात्वमेवस्वप्नकालेजाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात् परस्परंव्यभिचारो बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीतेब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसंगेशिवेआनंदरूपे एवंभूतेसदेकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माधानमसंभविइतिभावः ३२ अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह देहेति एषांसंघात् इतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियोबुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा अज्ञत्वज्ञापिकायावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भ

बुद्धेस्त्रिधावृत्तिरपीहदृश्यतेस्वप्नादिभेदेनगुणत्रयात्मनः अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषानि त्येपरेब्रह्मणिकेवलेशिवे ३२ देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनांसंघादजस्रंपरिवर्ततेधियः वृत्तिस्तमो मूलतयाऽज्ञलक्षणायावद्भवेत्तावदसौभवोद्भवः ३३ नेतिप्रमाणेननिराकृताखिलोहृदासमास्वादि तचिद्घनामृतः त्यजेदशेषंजगदात्तसद्रसंपीत्वायथांऽभःप्रजहातितत्फलम् ३४ वः संसारोद्भवोभवेत्

तमःपदंरजसोप्युपलक्षणम् रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येतिभावः ३३ कृतमहावाक्यविचारस्यकर्तव्यमाह नेतीति अथातआदेशोनेतिनेतीतिप्रमाणेननिराकृतंमिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितश्चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः स्वर्गादित्तुपरिणामदुःखत्वाच्चत्संभिन्नमेव एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेंद्रियादिदृश्यसमूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् किंतूदासीनस्तत्रभवेत् ननुदेहेंद्रियादिभिरेवतत् ज्ञानलाभात् कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशंक्यदृष्टांतदर्शनेनपरिहरति यथात्तृषावान् आत्तःसद्रसोमाधुर्ययेनतादृशनारीकेलनारंगादिफलांतर्वर्त्यंभःपीत्वातत्स्थानभूतंतत्फलंजहाति तत्रोदासीनोभवतितद्वत् सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभेसतिनिःसारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्यन्यते ३४ ७ ७

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवंनित्यत्वमाह कदाचिदिति कदापीत्यर्थः अनवः उत्पत्त्यनंतरंविद्यमानोहिनवः तेनज
न्मानंतरास्तित्त्वंव्यावर्तितम् नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थांतरापत्तिरूपपरिणामोऽपिनिरस्तः अनेनजायतेऽस्तिविपरि
णमतेवर्धतेऽपक्षीयतेनश्यतीतिषड्भावविकारवत्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितंयतईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेंद्रिया
देरतिशयोमहत्वंयेनस्वछाभासः यच्छाभान्यापरोल्लाभइतिश्रुतेः यतः सुखात्मकः आनंदस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः देहेंद्रिया
दिस्तुदुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च यस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयः प्रत्यगात्माऽपिअ
द्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव नततोऽतिरिक्तइतिभावः अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतेः ३५ ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादि

कदाचिदात्मानमृतोनजायतेनक्षीयतेनापिविवर्धतेनवः निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयंप्रभः
सर्वगतोऽयमद्वयः ३५ एवंविधेज्ञानमयेसुखात्मकेकथंभवोदुःखमयः प्रतीयते अज्ञानतोऽध्या
सवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतः क्षणात् ३६ यदन्यदन्यत्रविभाव्यतेभ्रमादध्यासमि
त्याहुरमुंविपश्चितः असर्पभूतेहिविभावनंयथारज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत् ३७

प्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशंकते एवंविधेइति दुःखमयः दुःखप्रचुरः उत्तरयति अज्ञानमूलकोयोऽध्यासोदेहांतःकरणा
दौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात् एवंचभ्रांतिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनिवृत्तिस्तत्राह ज्ञानेति
आविर्भूतइतिशेषः ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्ति क्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापिविलयइत्य
र्थः यथारज्जुसर्पस्यलयइत्यर्थः ३६ अथाध्यासलक्षणमाह यदन्यदिति यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात् -
भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेऽमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासमित्याहुः यथासर्पभूतेरज्ज्वादौअहिविभावनंस
र्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगत् देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यते आत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयानज्ञा
यते ३७

आत्मनिजगद्धानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतः तत्संगरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेस
र्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानंदमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापकेआत्मनिप्रथममहंकारः कल्पितः
सएवाध्यासः अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ३८ बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरे
कौप्रमाणयति इच्छादीति परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवः भासमानसंसारकारणंसदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादि
सुखादिधर्मिकाः इच्छोपेक्षेरागद्वेषौसुखदुःखेइत्येवमादिद्वंद्वधर्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमुक्त्वातद्व्यतिरेकमा
ह यस्मात्कारणात्सुसुप्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिः तृतीयार्थेषष्ठी सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभा

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहंकारएषःप्रथमःप्रकल्पितः अध्यासएवात्मनिसर्वकारणेनिरा
मयेब्रह्मणिकेवलेपरे ३८ इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाःसदाधियःसंसृतिहेतवःपरे यस्मा
त्सुसुप्तौतदभावतःपरःसुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ३९ अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितोजीवः
प्रकाशोऽयमितीर्यतेचितः आत्माधियःसाक्षितयापृथक्स्थितोबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःसएवहि ४०

व्यते निश्चीयते नतुसंसारित्वेनेतिभावः सुसुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽ-
स्तीतितात्पर्यम् ३९ पुनस्त्वंपदार्थस्वरूपमाह अनादीति अनादिर्याविद्यातत उद्भवोयस्याबुद्धेरंतःकरणस्यतत्र
बिंबितः प्रतिबिंबितश्चितः प्रकाशःसजीवइतीर्यते आत्मापरमात्माधियःसाक्षितयाधीधर्मासंगेनैवपृथक्स्थितः अंतर्या-
मितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान् परमात्मातुसाक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपि नतथेति
भावः अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितः अतएवपरः एवंचज्ञानेनप्रतिबिंबाधारविलयेप्रतिबिंबस्य
विलयात्सजीवःसएवपरमात्मैव हिप्रसिद्धम् सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ४०

अथबुद्ध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह चिद्बिंबेति चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशा
त्परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वंजीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते अतएवज्ञानाश्रय आत्मेति चिन्
एवतार्किकव्यवहारः जीवात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च अत्रहेतुः चिदित्यादि चिद्बिंबंयस्यसचिदाभासः
अक्षैः सहितःसाक्षः सेंद्रियः सचासावात्मामनः धीरंतः करणंतेषांप्रकृष्टसंगादतिसन्निकर्षादिध्यासइत्यर्थः अत्रदृष्टांतः
अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिंडवत् अग्निधर्मोदाहकत्वंलोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते तत्रहेतुरेकत्रवासात् प
रस्परविभागेनवृत्तेरित्यर्थः वह्न्देवयोरपिपरस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ४१ उक्तमेवार्थंदार्ढ्यायपुनराह गुरोरिति वेदवाक्य

चिद्बिंबसाक्षात्मधियांप्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयतेज
डाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः ४१ गुरोः सकाशादपिवेदवाक्यतः संजातविद्यानुभवोनिरीक्ष्यत
म् स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितंत्यजेदशेषंजडमात्मगोचरम् ४२ प्रकाशरूपोऽहमजोऽह
मद्वयोसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयः संपूर्णआनंदमयोऽहमक्रि-
यः ४३

तइत्यनेनश्रवणंगुरोः सकाशादपि ततश्चानेनमननमुक्तम् ताभ्यांसंजातोविद्ययाज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवो
यस्यसः अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः तंचिदानंदस्वरूपंस्वात्मानमुपाधिवर्जितंरहितोपाधिधर्ममात्मस्थंहृत्स्थंनिरीक्ष्यअ
परोक्षीकृत्याशेषंजडंदृश्यंत्यजेत् तत्रोदासीनोभवेदितिभावः ४२ ज्ञेयंनिरुपाधिकंस्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अ
हंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयः सजातीयद्वितीयरहितः असकृ
द्विभातः सकृदपिपरेणाभासकांतरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभाति नचंद्रतारकमितिश्रुतेः
नतद्भासयतेसूर्य इतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयः
कर्तृत्वाभिमानरहितः संपूर्णः देशकालपरिच्छेदहीनः आनंदमयः आनंदरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ४३

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तः सर्वधर्मरहितः अचिंत्यशक्तिमान् यः परमात्मा अतींद्रियज्ञानइंद्रियातिरिक्तज्ञानरूपः यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनंतपारः अंतः कालतः पारः परंतीरंतावविद्यमानौयस्यतेनदेशकालपरिच्छेदहीनः ईदृशोऽयंपरमात्माबुधैर्हृदिअहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ४४ एवंभावनायाः फलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानंअखंडितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेनविचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणः स्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहांतरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनंरुजोहन्यात्तद्वत् ४५ तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टउपारतेंद्रियः निवृत्तव्यापारेंद्रियः तेनशमदमादिसंपन्नः

संदेवमुक्तोऽहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्मकः अनंतपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहं
हृदिवेदवादिभिः ४४ एवंसदात्मानमखंडितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना हन्यादविद्याम
चिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ४५ विविक्तआसीनउपारतेंद्रियोविनिर्जितात्माविमलांत
राशयः विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः ४६ विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनंवि-
लापयेदात्मनिसर्वकारणे पूर्णश्चिदानंदमयोवतिष्ठतेनवेदबाह्यंनचकिंचिदांतरम् ४७

विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः अतएवविमलांतराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक् विज्ञानेएवदृक्भावनंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभावरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसंगः आत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः संजातायस्यसः तेननकदापिविषयांतरसंचारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ४६ किंच यदेतद्भूतंभविष्यद्वर्तमानंविश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत् तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः तत्सर्वकारणेमायासन्निधानात्सर्वोपादानत्वेनाभिमतेआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह संपूर्णः अवाप्तसमस्तकामः तस्यकाम्याभावात् चिदानंदमयः तद्रूपोवतिष्ठतेबाह्यमांतरंचदृश्यंनजानातिसर्वत्रब्रह्मदर्शनादितिभावः ४७

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह पूर्वमिति समाधेः सकलविषयव्यासंगनिवृत्तिपूर्वकंब्रह्माकारवृत्तिःसमाधिस्ततःपूर्वमखि
लंसचराचरंजगत् ओंकारमात्रंविचिंतयेत् ओंकारोमीयत्तेनयेतिमात्राप्रमाणंबोधकत्वेनपरिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात्
तदेवविवृणोति तदेवेति जगदेवेत्यर्थः प्रणवोवाचकोविभाव्यते एतत्तर्हिप्रसिद्धमित्यर्थः इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधतः निर्वि
शेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ४८ उक्तमर्थंविवृणोति अकारेति अकारसंज्ञस्तद्वाच्यः पुरुषो
हिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितः अयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततः स्वप्नसाक्षीतैजसः तेनपदेनपरिभाषितः
लिंगदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्योमायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः
पठ्यतेऽखिलैर्वेदैः इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेवनतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात्-

पूर्वंसमाधेरखिलंविचिंतयेदोंकारमात्रंसचराचरंजगत् तदेववाच्यंप्रणवोहिवाचकोविभाव्यतेज्ञा
नवशान्नबोधतः ४८ अकारसंज्ञः पुरुषोहिविश्वकोह्युकारकस्तैजसईर्यतेक्रमात् प्राज्ञोमकारः
परिपठ्यतेऽखिलैः समाधिपूर्वंनतुतत्त्वतोभवेत् ४९ विश्वंत्वकारंपुरुषंविलापयेदुकारमध्येबहु-
धाव्यवस्थितम् ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णंप्रणवस्यचांतिमे ५० मकारमप्यात्मनिचि
द्घनेपरेविलापयेत्प्राज्ञमपीहकारणम् सोऽहंपरंब्रह्मसदाविमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्तउपाधितोमलः ५१

४९ अथविलापनप्रकारमाहद्वाभ्याम् विश्वंत्विति उकारमध्येबहुधाव्यवस्थितंस्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेनस्थितंवि
श्वंपुरुषंतद्वाचकमकारंचविलापयेत् तुश्चार्थे विलीनंभावयेत् ततस्तैजसंलिंगदेहाभिमानिनंपुरुषंतद्वाचकम् प्रणवद्वितीय
वर्णमुकारंविलीनंविश्वकंमकारेविलाप्यविलीनंभावयित्वा ५० ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपु
रुषंईद्दात्मनिचिद्घनेपरेविलापयेत् तथाभावयेत् ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरंब्रह्मविभावयेत् तद्विशिनष्टि सदाविमुक्तिम
त् नित्यमुक्तम् नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथंब्रह्मत्वभावनेत्याशंक्याहंपदार्थंविशिनष्टिउपाधितोमुक्तः अतएवाम
लः तथाभावनेसाधनंविज्ञानदृग्विज्ञानंनिदिध्यासनंब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक्तत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ५१

एवंभावनावतोलक्षणमाह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावनायस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेन
सः अतएवस्वस्वरूपानंदेनैवतुष्टः नतुविषयानंदेन तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः साक्षान्नित्यात्मनिस्फुरणप्र
काशकः साक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखंडितमात्मस्वरूपंयत्स्फुरणप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपोविमुक्तोजीवन्मु-
क्तः अचलंनिश्चलंवारियस्यताहृशासिंधुवदास्ते विषयसंबंधरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ५२ ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्या
ह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताः सर्वेषामिंद्रियाणांगोचराविषयाः शब्दादयोयस्य विनिर्जिता-
अशेषारिपवः कामादयोयेनतस्यतज्जयेनविषयेष्वंतःकरणाप्रवृत्तिःसूचिता अतएवसर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोधरूपत्वस्वतं

एवंसदाजातपरात्मभावनःस्वानंदतुष्टःपरिविस्मृताखिलः आस्तेसनित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षा-
द्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत् ५२ एवंसदाभ्यस्तसमाधियोगिनोनिवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्यहि विनिर्जिता
शेषरिपोरहंसदादृश्योभवेयंजितषड्गुणात्मनः ५३ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशंमुनिस्तिष्ठेत्सदामुक्तसमस्त
बंधनः प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितोमय्येवसाक्षात्प्रविलीयतेततः ५४ आदौचमध्येचतथैवचांत
तोभवंविदित्वाभयशोककारणम् हित्वासमस्तंविधिवादचोदितंभजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनां ५५

त्वनित्यमुक्तत्वानंतरूपाःषड्गुणायस्यताहृशआत्माजितोवशीकृतोयेनतस्यसदादृश्योभवेयम् एतेनमद्भक्तस्ययोगिनोऽहंदृश्योन
तुभक्तिविमुखस्येतिसूचितम् ५३ एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेनअनभिमानः भोगानश्नंस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्या
ह ध्यात्वैवमिति ५४ सर्वधर्मापेक्षयाः यमेवधर्मोज्यायानित्याह आदौचेति भवंसंसारं आदिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोःकारणं
विदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादैर्यजेतेत्यादिभिश्चोदितंबोधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतमात्मानं
परमेश्वरंभजेत् यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनंतत्रराजादिकृतभयमंतेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवंपदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ५५

मय्यभेदभावनयानामरूपाविभागेनमद्रूपएवभवतीत्यसुमर्थंसदृष्टांतमाह आत्मनीति आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपंजीवमभे
देनविभावयन्यदातिष्ठतीतिशेषः तदामयाऽत्मनापरमेश्वरेणाभेदेनभवति अभिन्नोभवतितत्रदृष्टांतः यथासमुद्रेप्रविष्टंनद्यादिजलं
समुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयः क्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभंगेयथाचर्मभस्त्रिकाद्य
वच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौनारूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ५६एवमात्मतत्वज्ञस्यजगत्सत्यत्वभ्रमः स्वतएवापैतीत्याह इ
त्थमिति हिअप्यर्थे लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन्यदियदा
इत्थमीक्षते एकात्म्यंजानीयात् तदानिवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमोभवतीतिशेषः तत्रहेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् अतोऽ

आत्मन्यभेदेनविभावयन्निदंभवत्यभेदेनमयात्मनातदा यथाजलंवारिनिधौयथापयः क्षीरेवियद्व्यो
म्न्यनिलेयथाऽनिलः ५६ इत्थंयदीक्षेतहिलोकसंस्थितोजगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः निराकृतत्वा
च्छ्रुतियुक्तिमानतोयथेंदुभेदोदिशिदिग्भ्रमादयः ५७ यावन्नपश्येदखिलंमदात्मकंतावन्मदारा
धनतत्परोभवेत् श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणोयस्तस्यदृश्योऽहमहर्निशंहृदि ५८

न्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात्शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपान्मानतः प्रमाणतोनिराकृतत्वात् त
त्रदृष्टांतोयथेंदुभेदः एकचंद्रेद्विचंद्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाचदिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्वज्ञाना
न्निवर्तते एवंभ्रमतः पुरुषस्यदिक्षुभ्रमणभ्रमः निकटवर्तिवृक्षादौचभ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेननिवर्ततेतद्वत् ५७ ईदृश
ज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह यावदिति अखिलंजगत्मदात्मकंमधिष्ठानकंमद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मदाराधनेश्र
द्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्रदृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपाचिन्हं
लक्षणंयस्यसः तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदिअहमहर्निशंदृश्योभवामि येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमिति
स्मृतेः ५८

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपि मदाराधनप्रतिबंधकदुरितध्वंसोपाय इत्याह रहस्यमिति श्रुतिसारसंग्र-
हत्वेनातिगोपनीयता अप्रमाणशंकाकलंकराहित्यं सूचितमालोचयति सम्यग्विचारयति ५९ अथ भगवान् उक्तमेवार्थं संक्षेपे
णदाढ्यार्यपुनराह भ्रातरिति यदीतियदित्यर्थे यदिदं जगत्परिदृश्यते तत्सर्वं मायैवेति ज्ञात्वेतिशेषः चेतसा सर्वं परिहृत्य तन्नौ
दासीन्यं कृत्वा मद्भावनया मदैक्यभावनया भावितं शुद्धं मानसं यस्य तादृशास्तिष्ठ इत्युपदिश्याशिषमाह निरामयः सन् सुखीभव
सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः ततोंतरंगामन्यामाशिषमाह आनंदमयो भव तद्रूपो भवेत्यर्थः यद्यपि पूर्वमानंदरूपत्वमस्त्येव तथा

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्स मुच्यते-
पातकराशिभिः क्षणात् ५९ भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा मद्भावनाभा-
वितशुद्धमानसः सुखीभवानंदमयो निरामयः ६० यः सेवते मामगुणं गुणात्परं हृदा कदा वा यदि
वा गुणात्मकम् सोऽहं स्वपादांचितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ६१

ऽपि तत्त्वाभिर्विस्मृतकंठस्थभूषणमासिवत् ६० एवंरीत्या स्वोपासकस्य लोकपावनत्वमाह य इति कदा वा यदा कदाचिदित्यर्थः हृ
दा निर्मलेनांतःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् सच्चिदानंदरूपत्वात् अत एव गुणात्परं गुणाद व्याकृता
त्परं मायातीतं यदि वा यद्वेत्यर्थे गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मा मूर्तिर्यस्य तं दृश्यमानं रूपं सेवते स हि विधोऽ
प्युपासकः अहं मत्स्वरूप एव मामक इत्यर्थो वा प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इत्युक्तेः तादृशो भक्तः स्वपादलग्नरेणुभिः सं
स्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति अज्ञानध्वांतनिरसनेन पवित्रीकरोति यथा रविः स्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ६१

इदानीमेतद्ग्रंथार्थालोचनासमर्थस्य पाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह विज्ञानंविज्ञानजनकंकरणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् वेदांतैरुपनिष
द्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशंक्य भवत्येवेतिसूचयंस्तत्रहे
तुमाह मद्वचनेषु भक्तिर्विश्वासोयदीत्यर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ६२ इतिश्रीमत्सकलराजविप
दुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्या० उत्तरकांडेश्रीरामगीतानामपंच

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकंवेदांतवेद्यचरणेनमयैवगीतम् यःश्रद्धयापरिपठेद्गुरुभक्तियुक्तोमद्रूपमेतियदिमद्वचनेषुभक्तिः ६२ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेश्रीरामगीतानामपंचमःसर्गः ५ श्रीमहादेवउवाच एकदामुनयःसर्वेयमुनातीरवासिनः आजग्मूराघवंद्रष्टुंभयाल्लवणरक्षसः १ कृत्वाऽग्रेतुमुनिश्रेष्ठंभार्गवंच्यवनंद्विजाः असंख्याताःसमायातारामादभयकांक्षिणः २ तान्पूजयित्वापरयाभक्त्यारघुकुलोत्तमः उवाचमधुरंवाक्यंहर्षयन्मुनिमंडलम् ३ करवाणिमुनिश्रेष्ठाःकिमागमनकारणम् धन्योऽस्मियदियूयंमांप्रीत्याद्रष्टुमिहागताः ४ दुष्करंचापियत्कार्यंभवतांतत्करोम्यहम् आज्ञापयंतुमांभृत्यंब्राह्मणादैवतंहिमे ५ तच्छ्रुत्वासहसाहृष्टश्च्यवनोवाक्यमब्रवीत् मधुनामामहादैत्यःपुराकृतयुगेप्रभो ६ आसीदतीवधर्मात्मादेवब्राह्मणपूजकः तस्यतुष्टोमहादेवोददौशूलमनुत्तमम् ७ प्राहचानेनयंहंसिसतुभस्मीभविष्यति रावणस्यानुजाभार्यातस्यकुंभीनसीश्रुता ८ तस्यांतुलवणोनामराक्षसोभीमविक्रमः आसीद्दुरात्मादुर्धर्षोदेवब्राह्मणहिंसकः ९

मःसर्गः ५ एकदेति लवणरक्षसः लवणनाम्नोभयादित्यर्थः १ रामाल्लवणकृतभयनाशकांक्षिणः २ ३ हेमुनिश्रेष्ठाःअहंकिंभवत्कार्यंकरवाणि मत्समीपेभवदागमनस्यचकिंकारणं यदियत्प्रीत्यासर्वदुःखनिवर्तनक्षमत्वबुद्ध्यायाप्रीतिस्तयायावद्द्रष्टुमागतास्तद्धन्योऽस्मि ४ ५ ६ अनुत्तमंनविद्यतेशत्रुवधेउत्तममधिकंयस्मात्तत् ७ ८ यतोदुरात्मातः सर्वैर्दुर्धर्षोदुःसहः ९ ६५ ६५ ६५

वोयुष्माकंमाभीः भवत्वितिशेषः १० विगतज्वराः गतदुःखाः ११ लवणराक्षस भिन्नस्य कोवाहनिष्यतीत्यनेनान्वयः कोवाब्राह्मणेभ्योभयंदद्यात्दास्यतीत्यर्थः
१२१३१४ वधायचवधायत्वित्यर्थः हन्यांहनिष्यामीत्यर्थः १५१६ अभिषेचनेनिमित्तंविषयसप्तम्यामयमर्थः फलतिअकारयत् वसिष्ठादिभिरिति

पीडितास्तेनराजेंद्रवयंत्वांशरणंगताः तच्छ्रुत्वाराघवोऽप्याहमाभैर्वोमुनिपुंगवाः १० लवणंनाशयिष्यामिगच्छंतुविगतज्वराः इत्युक्त्वाप्राहरामोऽपिभ्रातॄन्कोवाहनिष्यति ११ लवणंराक्षसंदद्याद्ब्राह्मणेभ्योभयंमहत् तच्छ्रुत्वाप्रांजलिःप्राहभरतोराघवायवै १२ अहमेवहनिष्यामिदेवाज्ञापयमांप्रभो ततोरामंनमस्कृत्यशत्रुघ्नोवाक्यमब्रवीत् १३ लक्ष्मणेनमहत्कार्यंकृतंराघवसंयुगे नंदिग्रामेमहाबुद्धिर्भरतोदुःखमन्वभूत् १४ अहमेवगमिष्यामिलवणस्यवधायच त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठहन्यांतंराक्षसंयुधि १५ तच्छ्रुत्वास्वांकमारोप्यशत्रुघ्नंशत्रुसूदनः प्राहाद्यैवाभिषेक्ष्यामिमथुराराज्यकारणात् १६ आनाय्यचसुसंभारान्लक्ष्मणेनाभिषेचने अनिच्छंतमपिस्नेहादभिषेकमकारयत् १७ दत्वातस्मैशरंदिव्यंरामःशत्रुघ्नमब्रवीत् अनेनजहिबाणेनलवणंलोककंटकम् १८ सतुसंपूज्यतच्छूलंगेहेगच्छतिकाननम् भक्षणार्थंतुजंतूनांनानाप्राणिवधायच १९ सतुनायातिसदनंयावद्वनचरोभवेत् तावदेवपुरद्वारितिष्ठत्वंधृतकार्मुकः २० योत्स्यतेसत्वयाक्रुद्धस्तदावध्योभविष्यति तंहत्वालवणंक्रूरंतद्वनंमधुसंज्ञितम् २१ निवेश्यनगरंतत्रतिष्ठत्वंमेनुशासनात् अश्वानांपंचसाहस्रंरथानांचतदर्धकम् २२ गजानांषट्शतानीहपत्तीनामयुतत्रयम् आगमिष्यतिपश्चात्त्वमग्रेसाधयराक्षसम् २३ इत्युक्त्वामूर्ध्न्यवघ्रायप्रेषयामासराघवः शत्रुघ्नंमुनिभिःसार्धमाशीर्भिरभिनंद्यच २४ शत्रुघ्नोऽपितथाचक्रेयथारामेणचोदितः हत्वामधुसुतंयुद्धेमथुरामकरोत्पुरीम् २५

शेषः १७ १८ गेहेसंपूज्यस्थापयित्वावनंगच्छतीत्यर्थः १९ सतुयावद्वनचरोभवेत्भवतिसदनंनायातितावदेवेत्यन्वयः
२० क्रुद्धःसन् योत्स्यतेशूलंविनैवेतिशेषः २१ २२ २३ त्वमग्रेप्रथममेकएवराक्षसंसाधयनाशयपश्चाद्धयोत्तरंसेनात्वत्समीपमागमिष्यतीत्यर्थः २४ २५

स्फीतांसमृद्धांजनपदाम् जनवासस्थानभूतांपूर्वंतुवनत्वान्नतथा २६.२७ क्रममेवाह उपनीतौचेति २८ यत्पुराशंकरेणपार्वत्यै प्रोक्तंरामायणंतद्वेदोपबृंहणार्थायवेदतात्पर्यार्थज्ञाननिमित्तमग्राहयतशब्दतोऽर्थतश्चबोधितवानित्यर्थः २९ तंत्रीशब्दताला भ्यांसमायुक्तौअवैषम्येणयुक्तौयथातयोर्वैषम्यंनभवति तथागायंतौचेरतुः तंत्रीलयेतिपाठेतंत्र्यालयोमूर्छनातत्रसमायु क्तौअत्यंतनिपुणौ ३०.३१ भूलोकेगंधर्वकिंनरमध्येनेदृशः देवालयेस्वर्गेदेवेषुनपातालेनागेषुनअथवाब्रह्मलोकेऽपिनेदृशो

स्फीतांजनपदांचक्रेमथुरांदानमानतः सीताऽपिसुषुवेपुत्रौद्वौवाल्मीकेरथाश्रमे २६ मुनिस्तयोर्ना मचक्रेकुशोज्येष्ठोनुजोलवः क्रमेणविद्यासंपन्नौसीतापुत्रौबभूवतुः २७ उपनीतौचमुनिनावेदा ध्ययनतत्परौ कृत्स्नंरामायणंप्राहकाव्यंबालकयोर्मुनिः २८ शंकरेणपुराप्रोक्तंपार्वत्यैपुरहारिणा वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः २९ कुमारौस्वरसंपन्नौस्कंदशावश्विनाविव तंत्रीतालसमायुक्तौ गायंतौचेरतुर्वने ३० तत्रतत्रमुनीनांतौसमाजेसुरूपिणौ गायंतावभितोदृष्ट्वाविस्मितामुनयोऽब्रुव न् ३१ गंधर्वेष्विहकिंनरेषुभुविवादेवेषुदेवालयेपातालेष्वथवाचतुर्मुखगृहेलोकेषुसर्वेषुच अस्माभि श्चिरजीविभिश्चिरतरंदृष्ट्वादिशःसर्वतोनाज्ञायीदृशगीतवाद्यगरिमानादर्शिनाश्राविच ३२ एवंस्तुव- द्भिरखिलैर्मुनिभिःप्रतिवासरम् आसातेसुखमेकांतेवाल्मीकेराश्रमेचिरम् ३३ अथरामोऽश्वमे- धादींश्चकारबहुदक्षिणान् यज्ञान्स्वर्णमयींसीतांविधायविपुलद्युतिः ३४ तस्मिन्वितानेऋषयःस वैराजर्षयस्तथा ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःसमाजग्मुर्दिदृक्षवः ३५ वाल्मीकिरपिसंगृह्यगायंतौतौकु शीलवौ जगामऋषिवाटस्यसमीपंमुनिपुंगवः ३६ तत्रैकांतेस्थितंशांतंसमाधिविरमेमुनिम् कु शः पप्रच्छवाल्मीकिंज्ञानशास्त्रंकथांतरे ३७ गायकः नाज्ञायीत्यस्यैवविवरणंनादर्शिसाक्षादीदृशंगानंस्वकर्णाभ्यांनश्रु तमित्यर्थः नाश्राविकर्णोपकर्णिकयामुकदेशेईदृशोविशिष्टगानास्तीतिनश्रुतमपीत्यर्थः ३२ स्तुवद्भिर्मुनिभिःसहेतिशेषः ३३.३४ वितानेयज्ञसंस दिदिदृक्षवः यज्ञमितिशेषः संगृह्यगृहीत्वाऋषिवाटस्यऋषिवाटस्थानस्य ३५.३६ ज्ञानशास्त्रंतत्वज्ञानकारणंशास्त्रंइतःपरंमुनिवियोगकाल स्यसन्निहितत्वादिदंगुह्यंतत्वंपप्रच्छेतिभावः ३७

भवतः सकाशादिति शेषः संसृतिर्बंधः संसाररूपोबंधः ३८ ३९ तन्मत्तः श्रुत्वा यथामयोदितं कथितंभविष्यति ४० तथैवाचरेत्यन्वयः अदेहस्यवस्तुतोदेहसंबंधहीनस्यापिदेहोमहागेहमेवयथागृहस्वामिनागृहस्यनतादात्म्यंतथास्यचिदात्मनोदेहेनापिनतदिति भावः ४१ तस्यचिदात्मनोऽस्मिन्देहेऽहंकारएवमंत्रीसचाहंकारस्तेनैवकल्पितः तत्सान्निध्येन मायायास्तद्रूपः परिणामइत्यनस्तेनकल्पितइत्युक्तम् सोऽहंकारः स्वंस्वीयंदेहरूपगेहविषयमहंकारंममेत्याकाराभिमानंचिदात्मनिसमारोप्य ४२ तेनचिदात्मनातादात्म्यमभेदमापन्नो यतोतः स्वचेष्टितंचिदानंदेविदधाति ननुजडस्याहंकारस्यकथंचेष्टितत्वमतआह तद्भासितवपुस्तत्संपर्कादेवताहशसामर्थ्यवानयंजात

भगवान्श्रोतुमिच्छामिसंक्षेपाद्भवतोऽखिलम् देहिनः संसृतिर्बंधः कथमुत्पद्यतेदृढः ३८ कथंविमुच्य तेदेहीदृढबंधाद्भवाभिधात् वक्तुमर्हसिसर्वज्ञमह्यंशिष्यायतेमुने ३९ वाल्मीकिरुवाच शृणुव- क्ष्यामितेसर्वंसंक्षेपाद्बंधमोक्षयोः स्वरूपंसाधनंचापिमत्तःश्रुत्वायथोदितम् ४० तथैवाचरभद्रंतेजी वन्मुक्तोभविष्यसि देहएवमहागेहमदेहस्यचिदात्मनः ४१ तस्याहंकारएवास्मिन्मंत्रीतेनैवकल्पितः देहगेहाभिमानंस्वंसमारोप्यचिदात्मनि ४२ तेनतादात्म्यमापन्नः स्वचेष्टितमशेषतः विदधातिचिदा नंदेतद्भासितवपुःस्वयम् ४३ तेनसंकल्पितोदेहीसंकल्पनिगडावृतः पुत्रदारगृहादीनिसंकल्पयति- चानिशम् ४४ संकल्पयन्स्वयंदेहीपरिशोचतिसर्वदा त्रयस्तस्याहमोदेहाअधमोत्तममध्यमाः ४५ तमः सत्वरजः संज्ञाजगतः कारणंस्थितेः तमोरूपाद्धिसंकल्पान्नित्यंतामसचेष्टया ४६

इत्यर्थः ४३ तेनाहंकारेणसंकल्पितोयमेवसंसंकल्पान्करोत्विति संकल्पविषयीकृतः यद्वा स्वीयसंकल्पेनैवतद्वान्कृतोऽस्यंनसन्निक र्षेणतदात्म्यापन्नत्वात् यथाभार्याविशिष्टएवगृहस्थोगृहस्थस्यभार्येतिचव्यवहारस्तद्वदयंव्यवहारोबोध्यः तदीयसंकल्परूपनि गडेनावृतोबद्धः संकल्पयतिकामयते ४४ तानिकामयन्तदलाभेलब्धनाशेचशोचतित्रयः तमः सत्वरजोरूपाः ४५ तदेवाह तमइत्यादि अतएवजगतः स्थितेःकारणं तेषांकार्यविशेषानाह तमोरूपादिति तमोरूपात्तमोगुणप्राधान्येन कृतात्संकल्पा- दित्यर्थः वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् तमोरूपादित्युक्तकारणानुरूपत्वात्कार्यस्यतत्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ४६ ७

४७ मोक्षोप्यनयैवदृत्याप्राप्यइत्याहादूरेति अतएवसपुरुषः सुखरूपस्तिष्ठतिहिप्रसिद्धंयस्यरजोरूपः संकल्पः सलोकेव्यवहार वान् ४८
ततः व्यवहारयुतः पुत्रदारानुरंजितः संसारेराजससंकल्पकृततत्तत्कर्मवशात्तिष्ठतियस्यसंकल्प एतत्पूर्वोक्तंत्रिविधमपिरूपंपरित्यज्य
शाम्यतीतिशेषः ४९ सपरंपदमाप्नोतिसत्वरूपसंकल्पस्यहिक्रमेणसर्वसंकल्पनाशद्वारादूरमोक्षत्वंप्रागुक्तंबोध्यं आत्मपरिक्षयेअ-
नात्मासंकल्पः अतस्त्वंदृष्टीः सर्वेंद्रियज्ञानानिपरित्यज्यमनसैवमनोविनियम्यविषयेभ्योनिवर्त्य ५० बाह्येंद्रियविषयसहितोय-
आभ्यंतरेंद्रियविषयोःर्थस्तस्यतद्विषयस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरुसंकल्पंत्यजेत्यर्थः अन्योपायेननसर्वेथासुखप्राप्तिरित्याह यदीति

अत्यंतंतामसोभूत्वाकृमिकीटत्वमाप्नुयात् सत्वरूपोहिसंकल्पोधर्मज्ञानपरायणः ४७ अदूरमोक्ष
साम्राज्यः सुखरूपोहितिष्ठति रजोरूपोहिसंकल्पोलोकेसव्यवहारवान् ४८ परितिष्ठतिसंसारेपुत्र
दारानुरंजितः त्रिविधंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते ४९ संकल्पः परमाप्नोतिपदमात्मपरिक्षये दृष्टीः
सर्वाः परित्यज्यनियम्यमनसामनः ५० सबाह्याभ्यंतरार्थस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरु यदिवर्षसहस्राणि
तपश्चरसिदारुणम् पातालस्थस्यभूस्थस्यस्वर्गस्थस्यापितेनघ नान्यः कश्चिदुपायोऽस्तिसंकल्पो
पशमादृते ५२ अनाबाधेविकारेस्वेसुखेपरमपावने संकल्पोपशमेयत्नंपौरुषेणपरंकुरु ५३ संक-
ल्पतंतौनिखिलाभावाः प्रोक्ताः किलानघ छिन्नेतंतौनजानीमः क्वयांतिविभवाः पराः ५४ निःसं
कल्पोयथाप्राप्तव्यवहारपरोभव क्षयेसंकल्पजालस्यजीवोब्रह्मत्वमाप्नुयात् ५५

५१ नादृशतपः पूर्वकंपातालाद्यन्यतमलोकस्थस्यापितवसंकल्पोपशमादृतेतंविना ५२ अनाबाधेदुःखासंमिश्रे अविकारेविषयसं
बंधंविनैवप्राप्येपरमपावनेस्वात्मरूपेसुखेतत्प्राप्तिनिमित्तंनकश्चिदुपायो स्तीत्यर्थस्तस्मात्तद्रूपशमेयत्नंकुरु ५३ संकल्पस्यैवाधार
त्वात्तन्नाशेएवसर्वविषयनिवृत्तिरित्याह संकल्पतंताविति विभावाः विशिष्टोभावः संसारोयेभ्यस्तादृशास्तेपराभावास्ते क्वयांतीतिनजा
नीमः सर्वथानश्यंत्येवेतिभावः ५४ तस्मान्निःसंकल्पोत्यक्तेच्छोयथाप्राप्तंव्यवहारंकुर्वित्यर्थः संकल्पक्षयफलमाह क्षयेति ५५

प्रसभंहठेनविकल्पजालंत्यक्त्वा अधिगतपरमार्थोब्रह्मतत्त्वंयेनतद्भावमुपेत्यप्राप्यतदद्वितीयंपदंअधिगमयप्राप्नुहिविततसुखायानु-
च्छेद्यसुखायतदर्थंनिदिध्यासनमुपदिशतिसुषुप्तिकालिकाचित्तवृत्तिर्यस्यतादृशोभव सकलविषयरहितचित्तवृत्तिरेवब्रह्माकारा
चित्तवृत्तिरितिभावः ५६ इतिश्रीमत्सकल॰उत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ६ वाल्मीकिनेति सद्गुरूपदेशात् कुशस्योत्तमाधि

अधिगतपरमार्थतामुपेत्यप्रसभमपास्यविकल्पजालमुच्चैः अधिगमयपदंतदद्वितीयंविततसुखाय
सुषुप्तचित्तवृत्तिः ५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ६
वाल्मीकिनाबोधितोसौकुशःसद्योगतभ्रमः अंतर्युक्तोबहिःसर्वमनुकुर्वंश्चचारसः १ वाल्मीकिर
पितौप्राहसीतापुत्रौमहाधियौ तत्रतत्रचगायंतौपुरवीथिषुसर्वतः २ रामस्याग्रेप्रगायेतांशुश्रूषु
र्यदिराघवः नग्राह्यंवैफवाभ्यांतद्यदिकिंचित्प्रदास्यति ३ इतितौचोदितौतत्रगायमानौविचेरतुः
यथोक्तंऋषिणापूर्वंतत्रतत्राभ्यगायताम् ४ तांसमश्रावकाकुत्स्थःपूर्वचर्यांततस्ततः अपूर्वपा
ठजातिंचगेयेनसमभिप्लुताम् ५ बालयोराघवःश्रुत्वाकौतूहलमुपेयिवान् अथकर्मांतरेराजास
माहूयमहामुनीन् ६ राज्ञश्चैवनरव्याघ्रःपंडितांश्चैवनैगमान् पौराणिकाःशब्दविदोयेचवृद्धाद्वि
जातयः ७ एतान्सर्वान्समाहूयगायकौसमवेशयत् तेसर्वेहृष्टमनसोराजानोब्राह्मणादयः ८
रामंतौदारकौदृष्ट्वाविस्मिताह्यनिमेषणाः अवोचन्सर्वएवैतेपरस्परमथागताः ९ इमौरामस्य-
सदृशौबिंबाद्बिंबमिवोदितौ जटिलौयदिनस्यातांनचवल्कलधारिणौ १० विशेषंनाधिगच्छामो
राघवस्यानयोस्तदा एवंसंवदतांतेषांविस्मितानांपरस्परम् ११ कारित्वाच्च तत्कालमेवनिदिध्यासनांत-
त्साधनसंपदितिभावः यत्करोतितदनुकुर्वन्निवतत्रास्थाभावादितिभावः १ २ यदिकिंचिद्राघवोधनंदास्यति तन्नग्राह्यम्
३ यथोक्तंयथाशिक्षितम् ४ अपूर्वपाठजातिं अपूर्वपठनरीतिंगेयेनगानेनव्याप्ताम् ५ ६ शब्दविदः व्याकरणविदः ७
संप्रवेशयत् अडभावआर्षः ८ रामंदारकौचदृष्ट्वा विस्मिताःसंतोनिमेषणा अपश्यन्नितिशेषः ९ बिंबंप्रतिबिंबम् १० ११

अतिमानुषं मनुष्यलोकीयगानमतिक्रांतम् १२ १३ नौआवांवन्यभोजनौस्वइतिशेषः १४ १५ १६ १७ प्रत्ययंसर्वजनस्यशुद्धत्वनिश्चयोत्पादकंश

उपचक्रमतुर्गातुंतावुभौमुनिदारकौ ततःप्रवृत्तंमधुरंगांधर्वमतिमानुषम् १२ श्रुत्वातन्मधुरंगीतमप
राण्हेरघूत्तमः उवाचभरतंचाप्यांदीयतामनयोर्वसु १३ दीयमानंसुवर्णंतुनतज्जगृहतुस्तदा किम-
नेनसुवर्णेनराजन्नौवन्यभोजनौ १४ इतिसंत्यज्यसंदत्तंजग्मतुर्मुनिसन्निधिम् एवंश्रुत्वातुचरितं
रामःस्वस्यैवविस्मितः १५ ज्ञात्वासीताकुमारौतौशत्रुघ्नंचेदमब्रवीत् हनूमंतंसुषेणंचबिभीषण
मथांगदम् १६ भगवंतंमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् आनयध्वंमुनिवरंससीतंदेवसंमितम्
१७ अस्यास्तुपर्षदोमध्येप्रत्ययंजनकात्मजा करोतुशपथंसर्वेजानंतुगतकल्मषाम् १८ सीतांन
दूतनंश्रुत्वागताःसर्वेऽतिविस्मिताः उचुर्यथोक्तंरामेणवाल्मीकिंरामपार्षदाः १९ रामस्यहृद्गतंस
र्वंज्ञात्वावाल्मीकिरब्रवीत् श्वःकरिष्यतिवैसीताशपथंजनसंसदि २० योषितांपरमंदैवंपतिरेव
नसंशयः तच्छ्रुत्वासहसागत्वासर्वेप्रोचुर्मुनेर्वचः २१ राघवस्यापिरामोऽपिश्रुत्वामुनिवचस्तथा
राजानोमुनयःसर्वेश्शृणुध्वमितिचाब्रवीत् २२ सीतायाःशपथंलोकाविजानंतुशुभाशुभम् इत्यु
क्ताराघवेणाथलोकाःसर्वेदिदृक्षवः २३ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवमहर्षयः वानराश्चस
माजग्मुःकौतूहलसमन्विताः २४ ततोमुनिवरस्तूर्णंससीतःसमुपागमत् अग्रतस्तमृषिंकृत्वा
यांतीकिंचिदवाङ्मुखी २५ कृतांजलिर्बाष्पकंठासीतायज्ञंविवेशतम् दृष्ट्वालक्ष्मीमिवायांतींब्र
ह्माणमनुयायिनीम् २६ वाल्मीकेःपृष्ठतःसीतांसाधुवादोमहानभूत् तदामध्येजनौघस्यप्रवि-
श्यमुनिपुंगवः २७ सीतासहायोवाल्मीकिरितिप्राहचराघवम् इयंदाशरथेसीतासुव्रताधर्मचारि
णी २८

पथमित्यन्वयः सीतामितिपूर्वान्वयि १८ १९ २० २१ राघवस्यापिसविधंतद्दूतवऊचुरितिअन्वयःराजानोमुन
यइतिसंबोधने २२ सीतायाःशपथंदृष्ट्वातस्याःशुभाशुभंधर्माधर्मरूपंविजानंतुनिर्णयंतु २३ २४ २५ बाष्पकंठासेव २६ २७ २८

अपापाऽपिलोकापवादभीत्यात्यक्ता २९ सासीतामत्ययंविश्वासजनकंशपथंअत्रस्थानेऋषेरतिकरुणरसाक्रांतचित्ततयाइमाविति प
दर्शनेरुक्त्यंनदोषाय ३० तत्रादौभगवान्वाल्मीकिः स्वधर्मंशपथैः सीतायाअदुष्टत्वंख्यापयति प्रचेतसइत्यादिना ३१ यथाद्ययावदनृत
मुक्तंनस्मरामितथा इमौतवपुत्रकाविति वाक्यमपिसत्यमेवेत्यर्थः ३२ ३३ प्रत्ययोविश्वासः ३४ महान्प्रत्ययजनकः शपथोऽग्निप्रवे-

अपापातेपुरात्यक्तामममाश्रमसमीपतः लोकापवादभीतेनत्वयाराममहावने २९ प्रत्ययंदास्यतेसीता
तदनुज्ञातुमर्हसि इमौतुसीतातनयाविमौयमलजातकौ ३० सुतौतुतवदुर्धर्षौतथ्यमेतद्ब्रवीमिते
प्रचेतसोऽहंदशमः पुत्रोरघुकुलोद्वह ३१ अनृतंनस्मराम्युक्तंयथेमौतवपुत्रकौ बहून्वर्षगणान्सम्
यक्तपश्चर्यामयाकृता ३२ नोपाश्नीयांफलंतस्याःदुष्टेयंयदिमैथिली वाल्मीकिनैवमुक्तस्तुराघवः-
प्रत्यभाषत ३३ एवमेतन्महाप्राज्ञयथावदसिसुव्रत प्रत्ययोजनितोमह्यंतववाक्यैरकिल्बिषैः ३४
लंकायामपिदत्तोमेवैदेह्याप्रत्ययोमहान् देवानांपुरतस्तेनमंदिरेसंप्रवेशिता ३५ सेयंलोकभयाद्ब्र
ह्मन्नपापाऽपिसतीपुरा सीतामयापरित्यक्ताभवान्तत्क्षंतुमर्हसि ३६ ममैवजातौजानामिपुत्रावेतौ
कुशीलवौ शुद्धायांजगतीमध्येसीतायांप्रीतिरस्तुमे ३७ देवाःसर्वेपरिज्ञायरामाभिप्रायमुत्सुकाः
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वासमाजग्मुःसहस्रशः ३८ प्रजाःसमागमन्दृष्ट्वाः सीताकौशेयवासिनी उदङ्
मुखीह्यधोदृष्टिःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ३९ रामादन्यंयथाहंवैमनसाऽपिनचिंतये तथामेधरणीदे
वीविवरंदातुमर्हति ४० तथाशपंत्याःसीतायाःप्रादुरासीन्महाद्भुतम् भूतलाद्दिव्यमत्यर्थंसिंहासनम-
नुत्तमम् ४१ नागेंद्रैर्ध्रियमाणंचदिव्यदेहैरविप्रभम् भूदेवीजानकींदोर्भ्यांगृहीत्वास्नेहसंयुता ४२ स्वा
गतंतामुवाचैनांआसनेसन्यवेशयत् सिंहासनस्थांवैदेहींप्रविशंतींरसातलम् ४३

शरूपः ३५ लोकभयात्लोक
कृतदुर्वादभयात् ३६ जगतीमध्येतद्दर्शिलोकमध्येशुद्धायांशपथेनसर्वलोकज्ञातशुद्धतायाम् ३७ ३८ ३९ विवरंप्रवेशायछिद्ररूपंमार्गं ४०
महाद्भुतमत्याश्चर्यंदिव्यंसिंहासनंप्रादुरासीत् ४१ सर्वाश्चर्यत्वदिव्यत्वोपपादकंरविप्रभमिति ४२ दोर्भ्यांगृहीत्वास्वागतमितितामुवाचाथैनामा
सनेसन्यवेशयत् ४३

साधुवादश्च आसीदितिशेषः ४४ बहुधावाचः बहुप्रकारवाचः सीतेमेवंकर्तुमर्हाइ इतिराघवोगृहीतशपथोपिपुनःशपथग्रहणेप्रवृत्त
इत्येवंबहुप्रकारवाचः ४५ सीताशपथकारणात् बहुधावाचऊचुरित्यनुकर्षः तस्याश्चिंतापराः क्वसीतागमिष्यतीत्यादिचिंतायुक्ताः
ध्यानपरायणाः भूप्रविष्टसीतारूपस्यध्यानपरायणाः ४६ रामंनिरीक्षंतः किंकरिष्यतीत्याद्येवम् सीतांनिरीक्षंतः क्वयंगच्छत्येवेत्या
द्येवंप्रकारेण अचेतनमासीदितिशेषः ४७ भविष्यतः कार्यस्य गौरवंनिश्चयंज्ञात्वैवज्ञात्वाऽपि ४८ अजानन्निवशशोचलोकव्यवहारात्

निरंतरापुष्पवृष्टिर्दिव्यासीतामवाकिरत् साधुवादश्चसुमहान्देवानांपरमाद्भुतः ४४ ऊचुश्चबहुधावाचो
अंतरिक्षगताःसुराः अंतरिक्षेचभूमौचसर्वेस्थावरजंगमाः ४५ वानराश्चमहाकायाःसीताशपथ
कारणात् केचिच्चिंतापरास्तस्याःकेचिद्ध्यानपरायणाः ४६ केचिद्रामंनिरीक्षंतःकेचित्सीतामचेत
सः मुहूर्तमात्रंतत्सर्वंतूष्णींभूतमचेतनम् ४७ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वासर्वसंमोहितंजगत् रामस्तुस
र्वंज्ञात्वैवभविष्यत्कार्यगौरवम् ४८ अजानन्निवदुःखेनशुशोचजनकात्मजाम् ब्रह्मणाऋषिभिः
सार्द्धंबोधितोरघुनंदनः ४९ प्रतिबुद्धइवस्वस्थश्चकारानंतराःक्रियाः विससर्जऋषीन्सर्वान्नृत्वि-
जोयेसमागताः ५० तान्सर्वान्धनरत्नाद्यैस्तोषयामासभूरिशः उपादायकुमारौतौअयोध्यामग
मत्प्रभुः ५१ तदादिनिस्पृहोरामःसर्वभोगेषुसर्वदा आत्मचिंतापरोनित्यमेकांतेसमुपस्थितः ५२
एकांतेध्याननिरतेएकदाराघवेसति ज्ञात्वानारायणंसाक्षात्कौसल्याप्रियवादिनी ५३ भक्त्याग
त्यप्रसन्नंतंप्रणतामाहहृष्टधीः रामत्वंजगतामादिरादिमध्यांतवर्जितः ५४

सारेणेत्यर्थः बोधितः भाविनो
दुःपरिहारत्वादिकथाभिः कृतदुःखापनयनः ४९ ऋत्विजोयेइत्यत्रतान्विससर्जेत्यनुकर्षः ५० तान् ऋत्विक्प्रभृतीन् ५१ ए
कांतेसमुपस्थितः तत्रैवस्थितआसीत् ५२ ध्याननिरतेराघवेसतीत्यर्थः रामंतच्चरित्रैर्ऋषिवाक्यैश्च तत्कृपावशान्नारायणंज्ञा
त्वा ५३ प्रणतानारायणोऽयमितिबुद्ध्या आदिः कारणंस्वयंचोत्पत्तिनाशरहितस्तदभावादेवचमध्यवर्जितः ५२

सर्वेषां परम उत्कृष्ट आत्मा अंतर्यामि विधया प्रेरकत्वात्परानंदः हिरण्यगर्भानंदादपि उत्कृष्टो य आनंदस्तद्रूपः पूर्णः पुरुषः प्राप्तसर्वका
मत्वात्पूर्णः अत एवेश्वरः सर्वनियंता ईदृशोपि त्वं मम गर्भरूपे गृहे मदीयपुण्याधिक्याज्जातो जात इव ५५ अवसाने स्वस्या अवसानका
ले तिवार्धके इत्यर्थः त्वदवतारसमाप्तिकाले त्वत्समयः प्रभावसरः अबोधजः अज्ञानजः कृत्स्नो न निवर्तते सर्वदा त्वत्संगात्किंचिन्निवृ-
त्तोऽपि सर्वथा न निवर्तत इति भावः ५६ इदानीमपि अवसानकालेऽपि त्वया संक्षेपतो बोधयेत्यन्वयः ५७ निर्वेदो विषयेष्वलंप्रत्ययस्तेन
वादिनीमीदृशवचनवक्त्रीम् ५८ त्रीन्मार्गानाह कर्मेत्यादि अत्रेदं बोध्यं ज्ञानयोगस्त्रिधा एतज्जन्मानुष्ठितकर्मयोगसंपादितचित्तशु-
द्ध्या जातः एतज्जन्मानुष्ठितभक्तियोगकृतचित्तशुद्ध्या जातः पूर्वार्जिताभ्यामाभ्यां संपादितया एतज्जन्मनि तदनुष्ठानानपेक्षो वेति अ

परमात्मा परानंदः पूर्णः पुरुष ईश्वरः जातोऽसि मे गर्भगृहे मम पुण्यातिरेकतः ५५ अवसाने ममाप्य
द्य समयोऽभूद्रघूत्तम नाद्याप्यबोधजः कृत्स्नो भवबंधो निवर्तते ५६ इदानीमपि मे ज्ञानं भवबंध
निवर्तकम् यथा संक्षेपतो भूयात्तथा बोधय मां विभो ५७ निर्वेदवादिनीमेवं मातरं मातृवत्सलः दयालुः प्रा
ह धर्मात्मा जराजर्जरितां शुभाम् ५८ मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरा मोक्षाप्तिसाधकाः कर्मयोगो ज्ञानयो-
गो भक्तियोगश्च शाश्वतः ५९ भक्तिर्विभिद्यते मातस्त्रिविधा गुणभेदतः स्वभावो यस्य यस्तेन तस्य भक्ति
र्विभिद्यते ६० यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दंभं मात्सर्यमेव वा भेददृष्टिश्च संरंभी भक्तो मे तामसः स्मृतः ६१ फलाभि
संधिर्भोगार्थी धनकामो यशस्तथा अर्चादौ भेदबुद्ध्या मां पूजयेत्स तु राजसः ६२

न्यथा केवलकर्मभक्तिभ्यां ज्ञानं वि
ना मोक्षस्य तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरुद्धतया यथाश्रुतमूलासंगतिः स्यादिति दिक् तेषां मध्ये भक्तियोग
रूपो मार्गो ज्ञानजनने सुकर इत्यर्थः ५९ गुणभेदः तमोरजः सत्वरूपगुणभेदेन तामसी राजसी सात्विकी चेति त्रिधेत्यर्थः ६० भक्तेस्त्रैवि
ध्याद्भक्तस्यापि त्रैविध्यं तत्र तामसं भक्तमाह यस्त्विति हिंसां शत्रोः दंभं पूजालाभादिफलकं मात्सर्यं परगुणद्वेषं भेददृष्टिः अरिमित्रादिदृ
ष्टिः संरंभी तत्तद्विषयकाग्रहवान् ६१ फलं स्वर्गस्तदभिसंधिस्तत्कामः भोग ऐहिकः यश इत्यस्य यशः काम इत्यर्थः गोबलीवर्द-
न्यायेन पृथग्निर्देशः अर्चादौ प्रतिमादौ आदिना स्थंडिलादिपूजास्थानसंग्रहः भेदबुद्ध्या अयमुपास्योऽहमुपासक इत्येवंरूपया ६२

यानिर्हरणायपापनाशायकर्ममत्पूजनरूपंपरस्मिन्मयिअर्पितंकुर्याद्भगवतःप्रेरणयायदस्वतंत्रेणमयाकृतंतेनेनसएवतुष्यत्विनिबुद्धिर्ब्र
ह्मार्पणंनामअथवाशास्त्रबोधितत्वादवश्यकर्तव्यमितिबुद्ध्यावायःकुर्यात्ससात्विकः अत्रापिभेदबुद्ध्येत्युपादानादभेदबुद्धिरेतत्फल
मितिसूचितम् ६३ एतत्फलीभूतंनिर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मद्गुणेति अविच्छिन्नामनोवृत्तिरित्यंतेन अनंतगुणालयेमयियाअवि
च्छिन्नामनोवृत्तिरेतत्सगुणध्यानस्यनिर्गुणध्यानस्यलक्षणंप्रापकम् तत्रदृष्टांतः यथागंगांबुनोंबुधौइति अनेनाभेदविषयत्वंमनोवृ
त्तेर्दर्शितम् ६४ अहैतुकीफलानुद्देशः अतएवाव्यवहिताविशेषेणावहितासंबद्धासार्ष्टिःसारूप्यम् ६५ उक्तफलानिददात्यपिपरंतु-

परस्मिन्नर्पितंयस्तुकर्मनिर्हरणायवा कर्तव्यमितिवाकुर्याद्भेदबुद्ध्याससात्विकः ६३ मद्गुणश्रयणादेव
मय्यनंतगुणालये अविच्छिन्नामनोवृत्तिर्यथागंगांबुनोंबुधौ ६४ तदेवभक्तियोगस्यलक्षणंनिर्गुणस्य
हि ६४ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिर्मयिजायते सामेसालोक्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेववा ६५ द
दात्यपिनगृण्हंतिभक्तामत्सेवनंविना सएवात्यंतिकोयोगोभक्तिमार्गस्यभामिनि ६६ मद्भावंप्राप्नुया
त्तेन अतिक्रम्यगुणत्रयम् महताकामहीनेनस्वधर्माचरणेनच ६७ कर्मयोगेनशस्तेनवर्जितेनविहिं-
सनम् मद्दर्शनस्तुतिमहापूजाभिःस्मृतिवंदनैः ६८ भूतेषुमद्भावनयासंगेनासत्यवर्जनैः बहुमानेन
महतांदुःखिनामनुकंपया ६९ स्वसमानेषुमैत्र्याचयमादीनांनिषेवया वेदांतवाक्यश्रवणान्ममनामा
नुकीर्तनात् ७० सत्संगेनार्जवेनैवह्यहमःपरिवर्जनात् कांक्षयाममधर्मस्यपरिशुद्धांतरोजनः ७१

भक्तामत्सेवनंविनातेषुमत्सेवायाअभावात् तानिनगृण्हंतिनांगीकुर्वंति सएवसालोक्यादितिरस्कारएव आत्यंतिकोयोगः सएवपूर्णोभक्ति
योमत्सेवारहितंमोक्षमपिनबहुमन्यतेइति ६६ तेनभक्तियोगेनगुणत्रयंतद्रूपांमायामतिक्रम्यमद्भावंमदैक्यंप्राप्नुयात् अथकर्मयोगमाह
महतेति कामहीनेनफलोद्देशहीनेनस्वधर्मोनित्यनैमित्तिकरूपः ६७ तादृशकर्मयोगेनमद्भावंप्राप्नुयात् कथंभूतेनविहिंसनंहिंसावर्जितं
नहिंसारहितेनेतियावत् उक्तभक्तियोगस्योपायमाह मद्दर्शनेतिस्मृतिःस्मरणंवंदनंप्रणतिः६८ सर्वभूतेषुमद्भावनयाईश्वरभावनयाअ
संगेनदुष्टसंगपरित्यागेन ६९ यमादयोयमनियमप्राणायामादयः ७० अहमः अहंकृतेः अहंकर्तेत्यादिबुद्धेः ममधर्मस्यमत्पूजादिरूपस्यकांक्ष

याइच्छया ७१

अंजसाशीघ्रमायातिमद्भिन्नोभवतिस्वाश्रयाद्वायुनास्वाश्रयापकर्षणात् ७२ अहमात्माव्यवस्थितः सर्वत्रचेतनोऽहमेवेत्यर्थः ७३ तंसर्वत्रचैतन्यसंपादकंमामज्ञात्वाबहिः क्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्गंधपुष्पधूपादिभिर्हेअंबमेतोषणंसंतोषंनकुरुतेनजनयतिइत्यर्थः सर्वभूतस्थितत्वेनमामज्ञात्वाकृतयापूजयामोक्षफलदोममसंतोषोनेत्यर्थः ७४ सर्वप्राण्यपमानकर्त्रायावत्प्रतिमानपूजितातावदेवविशिष्टानांसापूजायोग्यातदनंतरंनतत्पूजेत्यर्थः अर्चितइत्यस्यव्याख्यापूजितइति ७५ तावन्मामर्चयेदित्यर्थंमध्यमणिन्यायेनोत्तरान्वय्यपि यावत्सर्वभूतस्थितंमामात्मनिनस्मरेत् सएवाहमितिनजानीयात् तावदेवपूजादावधिकारोनतदुत्तरंपूज्यपूजकभावापग

मद्गुणश्रवणादेवयातिमामंजसाजनः यथावायुवशाद्गंधः स्वाश्रयाद्घ्राणमाविशेत् ७२ योगाभ्यासरतंचित्तमेवमात्मानमाविशेत् सर्वेषुप्राणिजातेष्वहमात्माव्यवस्थितः ७३ तमज्ञात्वाविमूढात्माकुरुतेकेवलंबहिः क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मेनांबतोषणम् ७४ भूतावमानिनार्चायामर्चितोहंनपूजितः ७५ तावन्मामर्चयेद्देवंप्रतिमादौस्वकर्मभिः यावत्सर्वेषुभूतेषुस्थितंचात्मनिनस्मरेत् ७६ यस्तुभेदंप्रकुरुतेस्वात्मनश्चपरस्यच भिन्नदृष्टेर्भयंमृत्युस्तस्यकुर्यान्नसंशयः ७७ मामतः सर्वभूतेषुपरिच्छिन्नेषुसंस्थितम् एकंज्ञानेनमानेनमैत्र्याचार्चेदभिन्नधीः ७८ चेतसैवानिशंसर्वभूतानिप्रणमेत्सुधीः ज्ञात्वामांचेतनंशुद्धंजीवरूपेणसंस्थितम् ७९ तस्मात्कदाचिन्नेक्षेतभेदमीश्वरजीवयोः भक्तियोगोज्ञानयोगोमयामातरुदीरितः ८० आलंब्यैकतरंवापिपुरुषः शममृच्छति ततोमांभक्तियोगेनमातः सर्वहृदिस्थितम् ८१

मादितिभावः इयमेवभावनामुख्येतिध्वनयितुंभेदंनिंदति यस्त्विति भिन्नदृष्टेस्तस्यमृत्युर्भयंकुर्यात्प्रसंशयोनास्तीत्यर्थः ७६ तस्माद्भेदंत्यक्त्वैवाहमुपास्यइत्याह मामतइति एकंमांज्ञानेनमानेनएवंज्ञानपूर्वकंसर्वप्राणिसंमाननेनमैत्र्यासर्वत्रमित्रबुद्ध्यामामर्चेत् इतीयमेवमेमुख्यापूजाक्वापिशत्रुबुद्धिः सर्वथानकार्येतिभावः अभिन्नधीः एकएवचेतनोभगवान्सर्वत्रेत्येवंबुद्धिरित्यर्थः ७८ तथासर्वभूतानिचेतसाप्रणमेत् तत्रहेतुर्ज्ञात्वेति ७९ ईश्वरजीवयोरितिपरस्परंजीवानांचेत्यपिबोध्यम् ज्ञानयोगोभक्तियोगसहितोज्ञानयोगइत्यर्थः ८० एकतरंकेवलंभक्तियोगमपीत्यर्थः शममृच्छतितस्यपरिणामेज्ञानयोगप्रापकत्वादितिभावः ८१

भक्तियोगेनउत्कृष्टोयमीश्वरः पूज्यइत्येवंरूपेणतत्रासामर्थ्ये आह पुत्ररूपेणवेति ८२ तिस्रोगतीः सात्विकराजसतामसीः तत्रसात्विकी अ
र्चिरादिगतिः राजसी धूमादिगतिस्तामसीजायस्वम्रियस्वेत्येवंरूपातत्राद्यादहराद्युपासकानांद्वितीयाकर्मिणांतृतीयान्येषांपरमांगतिम् ना
स्यप्राणाद्युत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंतइतिज्ञानिप्राप्याम् ८३ पूर्वमेवचित्रकूटगिरौ ८४ इतिश्रीमत्सकलरा० उत्तरकांडेमातॄणांस्व

पुत्ररूपेणवानित्यंस्मृत्वाशांतिमवाप्स्यसि श्रुत्वारामस्यवचनंकौसल्यानंदसंयुता ८२ रामंसदाहृ
दिध्यात्वाछित्वासंसारबंधनम् अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोप्यवापपरमांगतिम् ८३ कैकेयीचापियोगंर
घुपतिगदितंपूर्वमेवाधिगम्यश्रद्धाभक्तिप्रशांताहृदिरघुतिलकंभावयंतीगतासुः गत्वास्वर्गंस्फुरंती
दशरथसहितामोदमानावतस्थेमाताश्रीलक्ष्मणस्याप्यतिविमलमतिःप्रापभर्तुःसमीपम् ८४
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेमातॄणांस्वर्गप्रस्थानंनामसप्तमः सर्गः
७ श्रीमहादेवउवाच अथकालेगतेकस्मिन्भरतोभीमविक्रमः युधाजितामातुलेन-
ह्याहूतोगात्ससैनिकः १ रामाज्ञयागतस्तत्रहत्वागंधर्वनायकान् तिस्रःकोटीःपुरेद्वेतुनिवेश्यरघु
नंदनः २ पुष्करंपुष्करावत्यांतक्षंतक्षशिलाह्वये अभिषिच्यसुतौतत्रधनधान्यसुहृद्वृतौ ३ पुन
रागत्यभरतोरामसेवापरोभवत् ततःप्रीतोरघुश्रेष्ठोलक्ष्मणंप्राहसादरम् ४ उभौकुमारौसौमित्रेगृ
हीत्वापश्चिमांदिशम् तत्रभिल्लान्विनिर्जित्यदुष्टान्सर्वापकारिणः ५ अंगदश्चित्रकेतुश्चमहासत्वप
राक्रमौ द्वयोर्द्वेनगरेकृत्वागजाश्वधनरत्नकैः ६ अभिषिच्यसुतौतत्रशीघ्रमागच्छमांपुनः राम-
स्याज्ञांपुरस्कृत्यगजाश्वबलवाहनः ७ गत्वाहत्वारिपून्सर्वान्स्थापयित्वाकुमारकौ सौमित्रिःपु
नरागत्यरामसेवापरोभवत् ८ र्गप्रस्थानंनामसप्तमः सर्गः ७ अथेति कस्मिन् कस्मिंश्चिदित्यर्थः

मातुलेनाहूतः स्वदेशसमीपवर्तिगंधर्वविषयस्थगंधर्ववधार्थम् १ तिस्रः कोटीर्गंधर्वनायकान्हत्वेत्यन्वयः पुरेपुष्कराव
तीतक्षशिलाख्ये २ सुतौपुष्करतक्षनामानौ ३ ४ कुमारौस्वपुत्रौ पश्चिमांदिशंयाहीतिशेषः ५ ६ ७ ८

ततः समागमनानंतरम् ९ अतिबलस्य महर्षिमुख्यस्य दूतं रामं पुरुषोत्तमाय निवेदयस्व यस्याहं दूतस्तस्य महर्षिमुख्यस्य रामाय चिराय वि
ज्ञापनमस्ति रामं प्रति चिरकालं बोधनीयं वाक्यमस्ति १० सौमित्रिरित्यन्वयः ११ १२ १३ वर्धस्वेत्यस्य भूराज्याधिकस्वर्गराज्यलाभे
न वर्धस्वेति तत्स्वदयस्थितोर्थः १४ तेनानामयं पृष्टो रामो तस्मै अनामयं पृष्ट्वा प्रोवाचेत्यन्वयः १५ यदर्थं यत्प्रापणार्थं तत्स्वस्वामिवाक्यम्

ततस्तु काले महति प्रयाते रामं सदा धर्मपथे स्थितं हरिम् द्रष्टुं समागादृषिवेषधारी कालस्ततो लक्ष्मणमि
त्युवाच ९ निवेदयस्वातिबलस्य दूतं मां द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय रामाय विज्ञापनमस्ति तस्य महर्षिमु
ख्यस्य चिराय धीमन् १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः आचचक्षेथ रामाय स संप्राप्तं तपो
धनम् ११ एवं ब्रुवंतं प्रोवाच लक्ष्मणं राघवो वचः शीघ्रं प्रवेशय तं तात मुनिं सत्कारपूर्वकम् १२ लक्ष्म
णस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तापसम् स्वतेजसा ज्वलंतं तं घृतसिक्तं यथाऽनलम् १३ सोऽभिगम्य र
घुश्रेष्ठं दीप्यमानः स्वतेजसा मुनिर्मधुरवाक्येन वर्धस्वेत्याह राघवम् १४ तस्मै स मुनये रामः पूजां कृ
त्वा यथाविधि पृष्ट्वानामयमव्यग्रो रामः पृष्टोऽथ तेन सः १५ दिव्यासने समासीनो रामः प्रोवाच तापस
म् यदर्थमागतोऽसि त्वमिह तत्प्रापयस्व मे १६ वाक्येन चोदितस्तेन रामेणाह मुनिर्वचः द्वंद्वमेव प्र-
योक्तव्यमनालक्ष्यं तु तद्वचः १७ नान्येन चैतच्छ्रोतव्यं नाख्यातव्यं च कस्यचित् शृणुयाद्वा निरीक्षेद्वा
यः स वध्यस्त्वया प्रभो १८ तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् तिष्ठ त्वं द्वारि सौमित्रे नायात्वत्र
जनो रहः १९ यद्यागच्छति को वापि स वध्यो मे न संशयः ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः २०
यत्ते मनीषितं वाक्यं तद्वदस्व ममाग्रतः ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणु राम यथातथम् २१

१६ द्वंद्वमेव रहस्यमेव अनालक्ष्यं
तृतीयेनेति शेषः १७ तदेव स्पष्टयति नान्येति निरीक्षेद्वा कथयंतावावामिति शेषः १८ अत्र रहः रहस्थाने जन आवाभ्यामतिरिक्तस्तृतीयो जन
इत्यर्थः १९ को वाऽपि त्वं वा अन्यो वा येन त्वं विसर्जितः प्रेषितस्तस्य वा मनीषितं अथवा तेनैव मनीषितं यद्वाक्यं तद्वदस्व २० यथातथं सत्यमि
त्यर्थः २१

त्वंकइतिजिज्ञासांसंभाव्यस्वरूपमेवोत्तरमाहाहंहीतिपूर्वजः सर्वसृष्ट्यपेक्षयापूर्वः महत्तत्वस्यैवायमंशविशेषइत्याह अनिरिक्तपेदंतत्वधिनै
शैवाः २२ मायासंगमस्तदीक्षणमात्रम् २३ अथब्रह्मवाक्यमाह रक्षितुमितिसमयः अवतारसमयेकृतः कालः एतावंतंकालंभूलोकेस्थित्वा
पुनः स्वर्गमागंतव्यमित्येवंरूपः ननुममस्वर्गेणकः संबंधइत्याशंकांनिवर्तयितुंपूर्वकथामाह पुरेति सदेवसौम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः मायाः
पिकार्याक्षमत्वात्त्वदभेदेनैवतद्देतिभाव २४ भार्ययामाययाभवत्सान्निध्येनतस्याअप्येवंपरिणामशीलत्वादितिभावः भोगवंतंशेषंभुज-

ब्रह्मणाप्रेषितोस्मीशकार्यार्थेनेतिकंप्रभो अहंहिपूर्वजोदेवतवपुत्रःपरंतप २२ मायासंगमजोवीरकालःसर्वहरःस्मृतः ब्रह्मात्वामाहभगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः २३ रक्षितुंस्वर्गलोकस्यसमयस्तेमहामते पुरात्वमेकएवासील्लोकान्संहृत्यमायया २४ भार्ययासहितस्त्वंमामादौपुत्रमजीजनः तथाभोगवतं-नागमनंतमुदकेशयम् २५ माययाजनयित्वात्वंद्वौससत्वौमहाबलौ मधुकैटभकौदैत्यौहत्वामेदोस्थिसंचयम् २६ इमांपर्वतसंबद्धांमेदिनींपुरुषर्षभ पद्मेदिव्यार्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि २७ मां-विधायप्रजाध्यक्षंमयिसर्वंन्यवेदयत् सोऽहंसंयुक्तसंभारस्त्वामवोचंजगत्पते २८ रक्षांविधत्स्वभूतेभ्योयेमेवीर्यापहारिणः ततस्त्वंकश्यपाज्जातोविष्णुर्वामनरूपधृक् २९ हतवानसिभूभारंवधाद्रक्षोगणस्यच सर्वासूत्सार्यमाणासुप्रजासुधरणीधर ३० रावणस्यवधाकांक्षीमर्त्यलोकमुपागतः दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ३१ कृत्वावासस्यसमयंत्रिदशेष्वात्मनःपुरा सतेमनोरथःपूर्णःपूर्णेचायुषितेनृषु ३२ कालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमं ततोभूयश्चतेबुद्धिर्यदिराज्यमुपासितुम् ३३ भावआर्षः

एतावुभावपिमहत्तत्वाधिष्ठातारावित्याहुः २५ ससत्वौसपराक्रमौतन्मेदोस्थिसंचयंतद्रूपाम् २६ इमांमेदिनींनिर्मितवानितिशेषः तत्रकमलस्यना-
भ्यांविद्यमानेपद्मेमामुत्पाद्य २७ तंचमांप्रजाध्यक्षंविधायभवान् मयिसर्वंप्रजोत्पादनपालनादिभारंन्यवेदयत्स्थापितवान् संयुक्तसंभारःअं-
गीकृतप्रजोत्पादनादिव्यवहारः २८ मेवीर्यापहारिणःमेवीर्यस्यमत्प्रजानांदुःखदाइत्यर्थः ततः मांप्रतितयाप्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः २९ ३१ समयंवास-
कालप्रतिज्ञांमनोरथः प्रतिज्ञाविषयःकालः नृषुलोके आयुषिपूर्णेसति ३२ अहंकालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमंप्राप्तवानस्मि ३३

तत्तथाभवराज्यमुपास्वेत्यर्थः ३४ ३५ कृत्स्नस्यजगतोंतकं नाशकंकालमित्यर्थः ३६ कार्यार्थसंभवः तेननिष्पन्नकार्यस्यावस्थानेनप्रयोजनमित्यर्थः ३७ मनोरथः अयमेवमेमनोरथोयदितोगमनमितिभावः ३८ स्थातव्यंतद्रक्षणायोद्युक्तेन भाव्यंमाययेत्यनेनसर्वमिदंमायै

तत्तथाभव भद्रंतेएवमाहपितामहः यदितेगमनेबुद्धिर्देवलोकंजितेंद्रिय ३४ सनाथाविष्णुनादेवाभवं तुविगतज्वराः चतुर्मुखस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाकालेनभाषितम् ३५ हसन्रामस्तदावाक्यंकृत्स्नस्यांतकम ब्रवीत् श्रुतंतववचोमेऽद्यममापीष्टतरंतुनत् ३६ संतोषःपरमोज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् त्रयाणाम पिलोकानांकार्यार्थंममसंभवः ३७ भद्रंतेस्त्वागमिष्यामियतएवाहमागतः मनोरथस्तुसंप्राप्तोनमेऽत्रा स्तिविचारणा ३८ मत्सेवकानांदेवानांसर्वकार्येषुवैमया स्थातव्यंमाययापुत्रयथाचाहप्रजापतिः ३९ एवंतयोःकथयतोर्दुर्वासामुनिरभ्यगात् राजद्वारंराघवस्यदर्शनापेक्षयाद्दतम् ४० मुनिर्लक्ष्मणमा साद्यदुर्वासावाक्यमब्रवीत् शीघ्रंदर्शयरामंमेकार्यंमेऽत्यंतमाहितम् ४१ तच्छ्रुत्वाप्राहसौमित्रिर्मु निंज्वलनतेजसम् रामेणकार्यंकिंतेऽद्यकिंतेऽभीष्टंकरोम्यहम् ४२ राजाकार्यांतरेव्यग्रोमुहूर्तंसं प्रतीक्ष्यताम् तच्छ्रुत्वाक्रोधसंतप्तोमुनिःसौमित्रिमब्रवीत् ४३ अस्मिन्क्षणेतुसौमित्रेनदर्शयसिचेद्विभ म् रामंसविषयंवंशंभस्मीकुर्यान्नसंशयः ४४ श्रुत्वातद्वचनंघोरमृषेर्दुर्वाससोऽभृशम् स्वरूपंतस्यवा क्यस्यचिंतयित्वासलक्ष्मणः ४५ सर्वनाशाद्वरंमेऽद्यनाशोह्येकस्यकारणात् निश्चित्यैवंततोगत्वारामा यप्राहलक्ष्मणः ४६ सौमित्रेर्वचनंश्रुत्वारामःकालंव्यसर्जयत् शीघ्रंनिर्गम्यरामोऽपिददर्शात्रेःसुतं मुनिम् ४७

वेतिध्वनयति ३९ आद्दतंयथाभवतितथादर्शनेच्छयाराजद्वारमभ्यगात् ४० ४१ रामेणकार्यंकिंतेइतितत्स र्वंकार्यमहंसंपादयामीतिभावः तदेवाह किंतेइत्यादि ४२ ४३ वंशंदशरथस्येतिशेषः तेनसर्वेषांभवदादीनांनाशंकरिष्यामीत्य र्थः ४४ भृशमतिशयेनघोरमित्यन्वयः स्वरूपंवाच्यंव्यंग्यमन्वार्थम् ४५ कारणाद्दुर्वासोरूपात् ४६ ४७ ७

४८ वर्षसहस्राणांसंबंधीयउपवासस्तस्यसमापनंसमासआर्षः ४९ यत्सिद्धंगृहेऽस्तितद्भोजनमिच्छामि ५० अमृतममृतवत्स्वादु ५१ का
लेनभाषितमित्यन्वयः स्मृत्वाचशोकादिमुक्तः सन् ५२ मनसाहतप्रायंज्ञात्वाप्रतिज्ञायाअन्यथाकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ५३ ५४ स्ने

रामोऽभिवाद्यसंप्रीतोमुनिंपप्रच्छसादरम् किंकार्यंतेकरोमीतिमुनिमाहरघूत्तमः ४८ तच्छ्रुत्वारामवच
नंदुर्वासाराममब्रवीत् अद्यवर्षसहस्राणामुपवाससमापनम् ४९ अतोभोजनमिच्छामि सिद्धंयत्तेर-
घूत्तम रामोमुनिवचःश्रुत्वासंतोषेणसमन्वितः ५० ससिद्धमन्नंमुनयेयथावत्समुपाहरत् मुनिर्भुक्त्वाऽ
न्नममृतंसंतुष्टःपुनरभ्यगात् ५१ स्वमाश्रमंगतेतस्मिन्रामःसस्मारभाषितम् कालेनशोकदुःखार्तो-
विमनाश्चातिविह्वलः ५२ अवाङ्मुखोदीनमनानशशाकाभिभाषितुम् मनसालक्ष्मणंज्ञात्वाहतप्रायं
रघूद्वहः ५३ अवाङ्मुखोबभूवाथतूष्णीमेवाखिलेश्वरः ततोरामंविलोक्याहसौमित्रिर्दुःखसंप्लुतम्
५४ तूष्णींभूतंचिंतयंतंगर्हितंस्नेहबंधनम् मत्कृतेत्यजसंतापंजहिमांरघुनंदन ५५ गतिःकालस्यकलि
तापूर्वमेवेदृशीप्रभो त्वयिहीनप्रतिज्ञेतुनरकोमेध्रुवंभवेत् ५६ मयिप्रीतिर्यदिभवेद्यद्यनुग्राह्यतातव
त्यक्त्वाशंकांजहिप्राज्ञमामाधर्मंत्यजप्रभो ५७ सौमित्रिणोक्तंतच्छ्रुत्वारामश्चलितमानसः आहूयमं-
त्रिणःसर्वान्वसिष्ठंचेदमब्रवीत् ५८ मुनेरागमनंयत्तुकालस्यापिहिभाषितम् प्रतिज्ञामात्मनश्चैवसर्व
मावेदयत्प्रभुः ५९ श्रुत्वारामस्यवचनंमंत्रिणःसपुरोहिताः ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराममक्लिष्ट
कारिणम् ६० छ छ छ छ

हकृतंबंधनंगर्हितंनिंदितंस्नेहाद्धेशक्ततानदकरणेचप्रतिज्ञाहानिरितिचिंतयंतम् ५५ पूर्वमेवेदृशीतिइदमवश्यंभावीतिभावः मत्कृते-
त्वत्प्रतिज्ञाहानौममापिनरकइत्यर्थः ५६ धर्मंमात्यजेत्यन्वयः अनेनप्रतिज्ञापालनमेवंक्षत्रियस्यमुख्योधर्मस्तद्विधेयानांचतत्प्रतिज्ञा
निर्वाहणंपरमोधर्मइतिसूचितम् ५७ चलितमानसस्त्यक्तभ्रातृस्नेहः ५८ मुनेर्दुर्वाससः ५९ ६० छ

भूभारहारिणस्तावन्मात्रफलकतयाधृतशरीरस्यतवपूर्वंत्वत्तःपूर्वमित्यर्थः लक्ष्मणगमनंनिर्दिष्टंभाविसत्वर्थोऽस्याभिज्ञातएवास्ते
६१ प्रतिज्ञातेर्थेपरित्यक्तेअन्यथाकृते ६२ धर्मेनष्टेराज्ञइतिशेषः तवत्रैलोक्यपालकत्वेनत्वद्धर्मनाशेसंपूर्णत्रैलोक्यनाशइतिभावः
६३ ६४ समाश्रुत्य ६५ वसिष्ठादिवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः सतासुभयंसममेवेत्यन्वयः उक्तेउक्तवतीत्यर्थः ६६ ६७ नवद्वाराणिचक्षुर्श्रोत्रकर्णौ

पूर्वमेवहिनिर्दिष्टंतवभूभारहारिणः लक्ष्मणेनवियोगस्तेज्ञातोविज्ञानचक्षुषा ६१ त्यजाशुलक्ष्मणंसम
माप्रतिज्ञांत्यजप्रभो प्रतिज्ञातेपरित्यक्तेधर्मोभवतिनिःफलः ६२ धर्मेनष्टेऽखिलंरामत्रैलोक्यंनश्यतिध्रु
वम् त्वंतुसर्वस्यलोकस्यपालकोऽसिरघूत्तम ६३ त्यक्त्वालक्ष्मणमेवैकंत्रैलोक्यंत्रातुमर्हसि रामोध
मर्थिसहितंवाक्यंतेषामनिंदितम् ६४ सभामध्येसमाश्रुत्यप्राहसौमित्रिमंजसा यथेष्टंगच्छसौमित्रे
माभूद्धर्मस्यसंक्षयः ६५ परित्यागोवधोवापिसतामेवोभयंसमम् एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेदुःखव्याकुलिते
क्षणः ६६ रामंप्रणम्यसौमित्रिःशीघ्रंगृहमगात्स्वकम् ततोऽगात्सरयूतीरमाचम्यसकृतांजलिः ६७ न
वद्वाराणिसंयम्यमूर्ध्निप्राणमधारयत् यदक्षरंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययम् ६८ पदंतत्परमंधाम
चेतसासोऽभ्यचिंतयत् वायुरोधेनसंयुक्तंसर्वेदेवाःसहर्षयः ६९ साग्नयोलक्ष्मणंपुष्पैस्तुष्टुवुश्चसमा
किरन् अदृश्यंविबुधैःकैश्चित्सशरीरंसवासवः ७० गृहीत्वालक्ष्मणंशक्रःस्वर्गलोकमथागमत् त
तोविष्णोश्चतुर्भागंतदेवंसुरसत्तमाः सर्वेदेवर्षयोदृष्ट्वालक्ष्मणंसमपूजयन् ७१ लक्ष्मणेहिदिवमा
गतेहरौसिद्धलोकगतयोगिनस्तदा ब्रह्मणासहसमागमन्मुदाद्रष्टुमाहितमहाहिरूपकम् ७२ इ
तिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेअष्टमःसर्गःसमाप्तः ८ श्रीरामः

नासिकामुखंपायूपस्थेब्रह्मरंध्रंचेति ६८ अभ्यचिंतयत् वासुदेवोऽहमित्यध्यायत ६९ तुष्टुवुः पुष्पैःसमाकिरंश्चविबुधैःकैश्चि
दृश्यंकैरपिदेवैर्नदृश्यमित्यर्थः ७० ७१ हरौहर्यंशेसिद्धलोकगतयोगिनः तल्लोकस्ययोगिनइत्यर्थः आहितंप्राप्तंमहाऽहिरूपंयेन
तम् दुग्धंयथादधिभावमापद्यतेतथाऽयंभवदेहस्तत्राहिरूपतांप्राप्तइत्यर्थः ७२ इतिश्रीम॰ उत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ८

नैगमावणिजः १ अद्यचाहमित्यर्थः पदानुगः पदान्यनुलक्षीकृत्यगंता अन्यथातेनबहुव्यवधानंस्यादित्यर्थः २ उक्तेउक्तवतिसति ३ भरतोवा ऽपिभरतश्चापीत्यर्थः राज्यंगर्हयामास तन्निंदापूर्वकमिदंप्राहचेत्यर्थः ४ सत्येनशपेसत्यंमेनश्यतुयदि राज्याकांक्षेत्येकः शपथः त्वत्पादयो-

श्रीमहादेवउवाच लक्ष्मणंतुपरित्यज्यरामोदुःखसमन्वितः मंत्रिणोनैगमांश्चैववसिष्ठंचेदमब्रवीत् १ अभिषेक्ष्यामिभरतमधिराज्येमहामतिम् अद्यचाहंगमिष्यामिलक्ष्मणस्यपदानुगः २ एवमुक्तेर घुश्रेष्ठेपौरजानपदास्तदा द्रुमाइवछिन्नमूलादुःखार्ताःपतिताभुवि ३ मूर्च्छितोभरतोवाऽपिश्रुत्वा- रामाभिभाषितम् गर्हयामासराज्यंसप्राहेदंरामसन्निधौ ४ सत्येनचशपेनाहंत्वांविनादिविवाभुवि कांक्षेराज्यंरघुश्रेष्ठशपेत्वत्पादयोःप्रभो ५ इमौकुशलवौराजन्नभिषिंचस्वराघव कोसलेषुकुशंवीरमु त्तरेषुलवंतथा ६ गच्छंतुदूतास्त्वरितंशत्रुघ्नानयनायहि अस्माकमेतद्गमनंस्वर्वासायशृणोतुसः ७ भ रतेनोदितंश्रुत्वापतितास्ताःसमीक्ष्यतम् प्रजाश्चभयसंविग्नारामविश्लेषकातराः ८ वसिष्ठोभग- वान्रामसुवाचसदयंवचः पश्यतानादरात्सर्वाःपतिताभूतलेप्रजाः ९ तासांभावानुगंरामप्रसादं कर्तुमर्हसि श्रुत्वावसिष्ठवचनंताःसमुत्थाप्यपूज्यच १० सस्नेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ततःप्रांजलयःप्रोचुःप्रजाभक्त्यारघूद्वहम् ११ गंतुमिच्छसियत्रत्वमनुगच्छामहेवयम् अस्माकमे षापरमाप्रीतिर्धर्मोयमक्षयः १२ त्वदनुगमनेरामहृद्गतानोदृढामतिः पुत्रदारादिभिःसार्धमनुयामो ऽद्यसर्वथा १३ तपोवनंवास्वर्गंवापुरंवारघुनंदन ज्ञात्वातेषांमनोदार्ढ्यंकालस्यवचनंयथा १४ भ क्तंपौरजनंचैवबाढमित्याहराघवः कृत्वैवंनिश्चितंरामस्तस्मिन्नेवाहनिप्रभुः १५ प्रस्थापयामासचतौ रामभद्रःकुशीलवौ अष्टौरथसहस्राणिसहस्रंचैववदंतिनाम् १६ त्वशपेत्वत्पादयोःस्पर्शेनचशपथइत्यपरः शपथः

५तर्हिसर्वगमनेकोराज्यंपालयिष्यतीत्याशंक्याहेमाविति ६७ तंत्वयाकृतोरंवदनंपतिताभुवीतिशेषः ८ तातेतिसंबोधनम् ९ भावानुगंअभिप्रायानुगंपूज्येतिल्यबार्षः १० ११ अयंत्वदनुगमनरूपः १२ १३ तपोवनाद्यन्यतमंयद्गंतासितदनुयामइत्यर्थः १४ १५ १६

१७ रुच्छ्रेणभगवद्वियोगजदुःखासहिष्णुतयाक्लेशेन १८ अत्रिपुत्रस्यदुर्वाससः प्रतिज्ञांप्रजासत्त्सहनयनविषयाम् १९ चिकीर्षितंस्वममनरूपंकुलस्यभ्रातृसमूहस्यनाशनम् २० २१ २२ अक्षय्यैर्ऋषिभिः अतश्चिरजीविभिर्वसिष्ठाद्यैः २३ २४ २५ २६ २७ २८

षष्टिंचाश्वसहस्राणामेकैकस्मैददौबलम् बहुरत्नौबहुधनौहृष्टपुष्टजनावृतौ १७ अभिवाद्यगतौरामं कृच्छ्रेणतुकुशीलवौ शत्रुघ्नानयनेदूतान्प्रेषयामासराघवः तेदूतास्त्वरितंगत्वाशत्रुघ्नायन्यवेदयन् १८ कालस्यागमनंपश्चादतिपुत्रस्यचेष्टितम् लक्ष्मणस्यचनिर्याणंप्रतिज्ञांराघवस्यच १९ पुत्राभिषेचनंचैवसर्वंरामचिकीर्षितम् श्रुत्वातद्दूतवचनंशत्रुघ्नः कुलनाशनम् २० व्यथितोऽपिधृतिंलब्ध्वापुत्रावाहूयसत्वरः अभिषिच्यसुबाहुंवैमथुरायांमहाबलः २१ यूपकेतुंचविदिशानगरेशत्रुसूदनः अयोध्यांत्वरितंप्रागात्स्वयंरामदिदृक्षया २२ ददर्शचमहात्मानंतेजसाज्वलनप्रभम् दुकूलयुगसंवीतंऋषिभिश्चाक्षयैर्वृतं २३ अभिवाद्यरमानायंशत्रुघ्नोरघुपुंगवम् प्रांजलिर्धर्मसहितंवाक्यमाहमहामतिः २४ अभिषिच्यसुतौतत्रराज्येराजीवलोचन तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् २५ सकुंनार्हसिमांवीर भक्तंतवविशेषतः शत्रुघ्नस्यदृढांबुद्धिंविज्ञायरघुनंदनः २६ सज्जोभवत्विमंयांन्हे भवानित्यब्रवीद्वचः अथक्षणात्ससुग्रीवाश्चवानराः कामरूपिणः २७ ऋक्षाश्चराक्षसाश्चैवगोपुच्छाश्च सहस्रशः ऋषीणांदेवतानांचश्रुत्वारामस्यनिर्गमम् २८ श्रुत्वाप्रोचूरघुश्रेष्ठंसर्वेवानरराक्षसाः सवानुगमनेविद्धिनिश्चितार्थान्रहिनः प्रभो २९ एतस्मिन्नंतरेरामंसुग्रीवोऽपिमहाबलः यथावदभिवाद्याहराघवंभक्तवत्सलम् ३० अभिषिच्यांगदंराज्येआगतोऽस्मिमहाबलम् तवानुगमनेरामविद्धिमांकृतनिश्चयम् ३१ श्रुत्वातेषांइदंवाक्यंऋक्षवानररक्षसाम् विभीषणमुवाचेदंवचनंमृदुसादरम् ३२ धरिष्यतिधरायावत्प्रजास्तावत्प्रशाधिमे वचनाद्राक्षसंराज्यंशापितोऽसिममोपरि ३३

२९ ३० ३१ ३२ मेवचनात्प्रशाधिराक्षसंरक्षः संबंधिराज्यंचप्रशाधि अतोन्यन्मावदेत्याह शापितोसीति अन्यवचनोक्तौमहद्यपातकंतवेतिभावः ३३

३४ ममाज्ञांचिरंजीवेत्येवंरूपांद्वापरांतरेएतच्चतुर्युगीभिन्नयत्किंचिच्चतुर्युगंतदंतर्गतद्वापरे ३५ युद्धंभवेत् भविष्यतिततः स्वर्गंग
मिष्यसीतिशेषः अत्रजांबवद्ग्रहणंमैंदद्विविदयोरप्युपलक्षणंतान्हनूमज्जांबवदादिभिन्नान् ३६ ३७ मास्थानिकंमहाप्रस्थानो
चितंक्षौमांबरइत्यादिरामविशेषणम् ३८ पद्मालक्ष्मीः पूर्वंगतासीतातत्कालेलक्ष्मीरूपेणसन्निहिताजातेत्यर्थः ३९ अरुणकं

नकिंचिदुत्तरंवाच्यंत्वयामत्कृतकारणात् एवंबिभीषणंतूक्त्वाहनूमंतमथाब्रवीत् ३४ मारुतेत्वंचिरं
जीवममाज्ञांमामृषाकृथाः जांबवंतमथप्राहनिष्वत्वं द्वापरांतरे ३५ मयासार्द्धंभवेद्युद्धंयत्किंचित्का
रणांतरे ततस्तान्राघवःप्राहऋक्षराक्षसवानरान् ३६ सर्वानेवमयासार्धंप्रयातेतिदयान्वितः ततः
प्रभातेरघुवंशनाथोविशालवक्षासितकंजनेत्रः पुरोधसंप्राहवसिष्ठमार्यंचाग्निहोत्राणिपुरोगुरोमे
३७ ततोवसिष्ठोऽपिचकारसर्वंप्रास्थानिकंकर्ममहद्विधानात् क्षौमांबरोदर्भपवित्रपाणिर्महाप्रयाणा
यगृहीतबुद्धिः ३८ निष्क्रम्यरामोनगरात्सिताभ्राच्छशीवयानःशशिकोटिकांतिः रामस्यसव्येसितप
द्महस्तापद्मागतापद्मविशालनेत्रा ३९ पार्श्वेऽथदक्षेऽरुणकंजहस्ताश्यामाययौभूरपिदीप्यमाना शा
स्त्राणिशस्त्राणिधनुश्चबाणाजग्मुः पुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ४० वेदाश्चसर्वेधृतविग्रहाश्चयेचान्येस
र्वेमुनयश्चदिव्याः माताश्रुतीनांप्रणवेनसार्ध्वीययौहरिंव्याहृतिभिःसमेता ४१ गच्छंतमेवानुगताज
नास्तेसपुत्रदाराःसहबंधुवर्गैः अनावृतद्वारमिवापवर्गंरामंव्रजंतंययुरात्मकामाः ४२ सांतःपुरःसा
नुचरःसभार्यःशत्रुघ्नयुक्तोभरतोऽन्वयायात् गच्छंतमालोक्यरमासमेतंश्रीराघवंपौरजनाःसम
स्ताः ४३ सबालवृद्धाश्चययुर्द्विजाग्र्याःसामात्यवर्गाश्चसमंत्रिणोययुः सर्वेगताःक्षत्रमुखाः
प्रहृष्टवैश्याश्चशूद्राश्चतथाऽपरेच ४४

जहस्तारक्तपद्महस्ताभूस्तदधिष्ठात्रीदेवताएवमग्रेऽपिबोध्यम् ४० दि
व्यामुनयःसनकादयःश्रुतीनांमातागायत्री ४१ अनावृतद्वारमिवापवर्गतुल्यंव्रजंतंराममनुययुः ४२ अनुयायादन्वगच्छदित्य-
र्थः क्वचित्तथैवपाठः ४३ सामात्यवर्गाःसमंत्रिणोद्विजाग्र्याययुः क्षत्रमुखाः क्षत्रंक्षत्रियोमुखंमुख्याअग्रेसरायेषांतादृशावैश्यादयः
४४

४५ दुःखबाह्यसुखयोगाभावेहेतुः आनंदरूपानुगता आनंदरूपं सममनुगताः तदनुगमनात् सदानंदप्रतिभासात्तदयोगः सर्वत्रवैरा-
ग्यंचेतिभावः ४६ जग्मुरनुजग्मुः योरामममनारामंनयातोनानुयातस्तादृशोजंतुर्नासीदित्यर्थः ४७ राजनिगतेः खिलंपुरंशून्यंब-
भूवहरिनेत्रजातांसरयूं ४८ स्मृतंपावनंविराड्रूपमात्मनोयेनसः अशेषमिदंजगत्स्वहृदिस्थंददर्श आत्मानंविराड्रूपंस्मृतवानित्यर्थः ४९

सुग्रीवमुख्याहरिपुंगवाश्चस्नाताविशुद्धाःशुभशब्दयुक्ताः नकश्चिदासीद्भवदुःखयुक्तोदीनोथवाबा
ह्यसुखेषुसक्तः ४५ आनंदरूपानुगताविरक्ता ययुश्चरामंपशुभृत्यवर्गैः भूतान्यदृश्यानिचयानितत्र
येप्राणिनःस्थावरजंगमाश्च ४६ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिंजग्मुर्विरक्ताःपरमेकमीशम् नासीद-
योध्यानगरेतुजंतुःकश्चित्तदाराममनानयातः ४७ शून्यंबभूवाखिलमेवतत्रपुरंगतेराजनिरामचंद्रे
ततोतिदूरंनगरात्सुगत्वाददर्शनदींतांहरिनेत्रजाताम् ४८ ननंदरामःस्मृतपावनोतोददर्शचाशेषमि
दंहृदिस्थम् अथागतस्तत्रपितामहोसमहान्देवाश्चसर्वेऋषयश्चसिद्धाः ४९ विमानकोटीभिरपा
रपारंसमावृतंखंसुरसेविताभिः रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत्स्वंज्योतिर्मयंतत्रनभोबभूव ५० स्वयंप्र
काशैर्महतांमहद्भिः समावृतंपुण्यकृतांवरिष्ठैः ववुश्चवाताश्चसुगंधवंतोववर्षवृष्टिःकुसुमावलीना
म् ५१ उपस्थितेदेवमृदंगनादेगायत्सुविद्याधरकिन्नरेषु रामस्तुपद्भ्यांसरयूजलंसन्तुत्स्पृष्ट्वापरि
क्रामदनंतशक्तिः ५२ ब्रह्मातदाप्राहकृतांजलिस्तंरामंपरात्मन्परमेश्वरस्त्वम् विष्णुःसदानंदमयो
सिपूर्णोजानासितत्त्वंनिजमेशमेकम् ५३

अपारपारं अवधिरूपपारद्वयहीनम् तादृशमपिविमानावृतमासीत् ज्योतिर्मयंनक्षत्रगणप्रचुरमिव ५० यत्रलोकेपुण्यंकृत्वास्व-
र्गेसर्वेभ्यआधिक्यंप्रापास्तैश्चनभःसमावृतंचौपादपूरणे ५१ परिक्रामत् पर्यक्रामत् जलोपर्यगच्छदित्यर्थः तत्रैवहेतुगर्भंविशे-
षणमनंतशक्तिरिति ५२ हेपरमात्मन्परमेश्वरः जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्तात्वमेवेत्यर्थः त्वंमेशमेकंनिजंतत्त्वंब्रह्मरूपंजानासि ५३

नन्वेवंब्रह्मज्ञस्यब्रह्मरूपस्यकथंशरीरपरिग्रहोतआह तथापीति भक्तानुग्रहार्थंमाययासर्वमिदंछन्नमितिभावः अतोवैष्णवंदेहंप्रविश्यदेवान्पा-
हिरक्ष ५४ यदीतियइत्यर्थः अथवायोपरोदेहस्तवरोचतेतंप्रविश्यपाहि एवंविष्णुरूपंत्वांमांविनाअन्येपुरुषानजानंति ५५ एवंविष्णुरूपं-
ज्ञात्वाभक्त्याप्रणमति सहस्रेति ५६ चक्षूंषिमुष्णन्स्वप्रभयेतिशेषः रामदेहएवतथाभूतोजातः अनेनविष्णुदेहएवमाययाहिमुक्तस्तवैं-

तथाऽपिदासस्यममाखिलेशात्कृतंवचोभक्तपरोऽसिविद्वन् त्वंमत्कृतेभिर्वैष्णवमेकमाद्यंप्रविश्यदेहंपरिपाहि
देवान् ५४ यद्वापरोवायदिरोचतेतंप्रविश्यदेहंपरिपाहिनस्त्वम् त्वमेवदेवाधिपतिश्चविष्णुर्जानंतिनत्वांपु
रुषाविनामाम् ५५ सहस्रकृत्वस्तनमोनमस्तेप्रसीददेवेशपुनर्नमस्ते पितामहप्रार्थनयासरामः पश्य-
त्सुदेवेषुमहाप्रकाशः ५६ मुष्णंश्चचक्षूंषिदिवौकसांतदाबभूवचक्रादियुतश्चतुर्भुजः शेषोबभूवेश्वर
तल्पभूतःसौमित्रिरत्यद्भुतभोगधारी ५७ बभूवतुश्चक्रदरौचदिव्यौकैकेयिसूनुर्लवणांतकश्च सीताचल
क्ष्मीरभवत्पुरैवरामोहिविष्णुःपुरुषःपुराणः ५८ सहानुजःपूर्वशरीरकेणबभूवतेजोमयदिव्यमूर्तिः
विष्णुंसमासाद्यपुरंदरसुरव्याधदेवाश्चसिद्धामुनयश्चयक्षाः ५९ पितामहाद्याःपरितःपरेशंस्तवैर्गृ-
णंतःपरिपूजयंतः आनंदसंप्लावितपूर्णचित्ताबभूविरेप्राप्तमनोरथास्ते ६०

शिष्येनलोकदृग्गोचरआसीदितिसूचितम् भोगःसर्पशरीरंपूर्वंगतोऽपिसतस्मिन्नवसरेतेनसन्निहितः ५७ दरःशंखः लवणांतकःश
त्रुघ्नःसीताचपुरैवलक्ष्मीरूपाऽभवत् साऽपितत्कालेलक्ष्मीरूपेणसन्निहितासीदितिशेषः हियतोरामोविष्णुरित्यर्थः ५८ पूर्वशरीरकेणविष्णुदे
हेन ५९ ६०

नन्वेवं भगवतो विष्णुरूपप्राप्त्या वैकुंठवास इत्यायातं एवं च सभापर्वणि भारते सर्वदिक्पालसभावर्णने यमसभाप्रस्तावे दाशरथी रामो यमसभायां दृष्ट इति नारदेनोक्तं तद्विरुध्यते इति चेत् अत्र वदामः अवतारपरिग्रहस्य हि प्रयोजनद्वयं दुष्टवधेन शिष्टपालनं स्वाचरणेन लोकानां धर्ममर्यादाबोधनं च स्वदर्शमेव तेषां तत्तत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तिरन्यथा अकामस्य भगवतः किं यज्ञाद्यनुष्ठानेन एवं च धर्मबोधनार्थं सदनुष्ठानवत् अजन्मेदृशधर्मानुष्ठानस्यामुकलोकवासः फलमिति बोधयितुं दाशरथिरामः स्वप्रत्यभिज्ञापकेन मायिकेन केनचिच्छरीरेण तल्लोके वासेनास्त तेः रामायणे एतदर्थकथनं तु इतिहासेषु ड कत्वात्सर्वज्ञानां वाल्मीक्यादीनां भूतभाविसर्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यन्यत्र विस्तारः तदेति तदा तस्मिन्समये विष्णुर्द्रुहिणं ब्रह्माणमाह मदनुगमनादे

तदाह विष्णुर्द्रुहिणं महात्मा एते हि भक्ता मयि चानुरक्ताः यांतं दिवं मामनुयांति सर्वे तिर्यक्शरीरा अपि पुण्ययुक्ताः
६१ वैकुंठसाम्यं परमं प्रयांतु समाविशस्वाशु ममाज्ञयालम् श्रुत्वा हरेर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सांतानिकान्यांतु वि-
चित्रभोगान् ६२ लोकान्मदीयोपरिदीप्यमानांस्तद्भाववयुक्ताः कृतपुण्यपुंजाः येचापि ते राम पवित्रनाम गृण्हंति
मर्त्यालयकाल एव ६३ अज्ञानतो वापि भजंतु लोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान् ततो निहृष्टा हरिराक्षराद्याः
स्पृष्ट्वा जलं त्यक्तकलेवरास्ते ६४ प्रपेदिरे प्राक्तनमेवरूपं यदंशजा ऋक्षहरीश्वरास्ते प्रभाकरं प्रापहरिप्रवीरः
सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्त्वात् ६५ ततो विमग्नाः सरयूजलेषु नराः परित्यज्य मनुष्यदेहम् आरुह्य दि-
व्याभरणाविमानं प्रापुश्च ते सांतनिकाख्यलोकान् ६६ तिर्यक्प्रजाता अपि राम दृष्ट्वा जलं प्रविष्टा दिवमेव या
ताः दिदृक्षवो जानपदाश्च लोका रामं समालोक्य विमुक्तसंगाः ६७

वपुण्यफलत्वानुमानम् ६१ वैकुंठसाम्यं वैकुंठसमानलोकं स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यादित्वादार्षत्वाद्वा एतान् ममाज्ञया समाविशस्व नादृशलोकं प्रवेशय स्वको ब्रह्मा सांतानिका लोकविशेषाः ६२ तेषां लोकानामुत्तमत्वमाह मदीयोपरिदीप्यमानान् ब्रह्मलोकादूर्ध्वं दीप्यमानान् अपि च ये ऽपि मनुष्यालयकाल एव मरणकाल एव न तु नतः प्रागपि कदाचित् तत्राप्यज्ञानतो वा अज्ञानत एव वा शब्द एवार्थः ते पवित्रनाम राम इत्येतद्रूपं निवदंति तेऽपि तानेव लोकान् योगैः प्राप्यान् भजंतु अनेनाजन्मप्राप्यस्त्व योगोंतकाले तन्नामस्मृतिश्च समदृष्टि सूचितम् ६३ ६४ यो यदंशजः स तद्रूपमेव प्रापेत्यर्थः तदाह प्रभाकरमिति आदित्यजवीर्यवत्वात् आदित्यदेहजवीर्योत्पन्नत्वात् ६५ सांतनिकाख्येत्यत्र ह्रस्व आर्षः ६६ रामदृष्टाः भगवद्दृष्ट्या क्षीणसर्वपापाः विमुक्तसंगा मूले तिशेषः ६७

...पापाठफल... यइति तथापापंकुर्वन्नेषरामायणश्लोकमपिपठन् विमुक्तसर्वपापः रामस्यसालोक्यंप्रयातिराघ
...यारघुनाथप्रेरितेन ६९ ७० आप्तोव्याप्तः संबद्धोभविष्यदर्थोयत्रतदाख्यानंश्रुत्वारामः परितोषमेति भगवंतंसर्व-
...तबुद्ध्यायोवाचयतितद्धाचितंतत्सर्वगत्वात् श्रुत्वावाचकस्योपरितोषमेति तत्परितोषेचतस्यसर्वार्थसिद्धिरितिभावः
...कश्रोत्रोरनंतपुण्यदमित्यर्थः ७१ अध्यात्मरामंतत्पदघटितमध्यात्मरामायणाख्यंपुराणमित्यर्थः श्रोतुःलिखितुश्चाप्तिमस

...त्वाहरिंलोकगुरुंपरेशंस्वस्थाजलंस्वर्गमवापुरंजः एतावदेवोत्तरमाहशंभुः श्रीरामचंद्रस्यकथावशेषम् ६८ यः
पादमप्यत्रपठेत्सपापाद्विमुच्यतेजन्मसहस्रजातात् दिनेदिनेपापचयंप्रकुर्वन्पठेन्नरःश्लोकमपीहभक्त्या ६९ वि
मुक्तसर्वाघचयःप्रयातिरामस्यसालोक्यमनन्यलभ्यम् आख्यानमेतद्रघुनायकस्यकृतंपुरारायवचोदितेन ७०
महेश्वरेणाप्तभविष्यदर्थंश्रुत्वातुरामःपरितोषमेति रामायणंकाव्यमनंतपुण्यंश्रीशंकरेणाभिहितंभवान्यै ७१
भक्त्यापठेद्यःशृणुयात्सपापैर्विमुच्यतेजन्मशतोद्भवैश्च अध्यात्मरामंपठतश्चनित्यंश्रोतुश्चभक्त्यालिखितुश्च
रामः ७२ अतिप्रसन्नश्चसदासमीपेसीतासमेतःश्रियमातनोति ७३ रामायणंजनमनोहरमादिकाव्यंब्रह्मा
दिभिःसुरवरैरपिसंस्तुतंच श्रद्धान्वितःपठतियःशृणुयात्तुनित्यंविष्णोःप्रयातिसदनंसविशुद्धदेहः ७४
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेनवमःसर्गः ९ अध्यात्मोत्तरकांडेसर्गाग्रहसंख्ययापरि
क्षिप्ताः ऋतुशतसंख्याश्लोकाःपुराणसंख्याश्चपुरहरेणोक्ताः १ पार्वत्यैपरमेश्वरेणगदितेह्यध्यात्मरामायणेकांडैः
सप्तभिरन्वितेःत्रिशक्षादेसर्गाश्चतुःषष्टिकाः श्लोकानांतुशतद्वयेनसहितान्युक्तानिचत्वारिवैसाहस्राणिसमाप्तितः
श्रुतिशतेषूक्तानितत्त्वार्थतः २ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु शुभंभवतु ...भः सन्सदासमीपेस्थितोभूत्वाश्रियमात

नोतीत्यन्वयः ७२ ७३ ७४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणः-
कृतावध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेनवमःसर्गःसमाप्तः ९ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु अग्निहोत्रिसखारामजेनविठ्ठलशर्मणा
द्व्यष्टाश्वेंदुमितेशाकेपुण्याख्येपत्तनेमुदा अध्यात्मरामायणकंग्रावयंत्रेंकितंशुभम् अनेनभूयात्श्रीरामःसकलार्तिहरःसदा २

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणउत्तरकांडंसमाप्तं

[OrderDescription]
,CREATED=13.12.19 16:25
,TRANSFERRED=2019/12/13 at 16:34:57
,PAGES=65
,TYPE=STD
,NAME=S0002345
,Book Name=M-2256-ADHYATAM RAMAYAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,